

ІСТОРІЯ ХХ СТОЛІТТЯ В ПОРТРЕТАХ

Анатолій ТРУБАЙЧУК

МІСТЕР
З ПАРАСОЛЬКОЮ

ББК 63.3/0/62 Т 77

Асоціація істориків "Істина"

Творчої спілки вчителів України

Книга видана спонсорськими зусиллями:

**Фірма "Інтерконтракт", СП ТЕБА К^о Лтд., СП "Салюте",
Природничо-науковий ліцей № 145**

Серія перша—призвідники війни

Трубайчук А.Ф.

Т 77 Містер з парасолькою: Невіл Чемберлен.-К.: Асоціація істориків "Істина", 1994-106 с.—(ХХст.: історія в портретах).

У другій книзі серії біографічних нарисів автор розкриває політичний феномен британського прем'єр-міністра (1937-1940) Невіла Чемберлена та його курс на умиротворення тоталітарних агресивних режимів А.Гітлера й Б.Муссоліні. Докладно аналізується хід радянсько-англійських переговорів 1939 року. Автор полемізує з попередніми трактуваннями в історіографії країн СНД суті політики умиротворення—однієї з найголовніших причин другої світової війни, викриває підступність зовнішньої політики Й.Сталіна.

Без огол.

1ISBN 5-86962-126-5

ББК 63.3(0) 62+63.3 (4ВЕЛ)

© Асоціація істориків "Істина", 1994

Who is who

Невіл Чемберлен (1869-1940). Син Джозефа I зведений брат Остіна Чемберленів--відомих політичних діячів Великобританії. Став членом парламенту аж у 50 років. Займався бізнесом і працював у місцевих органах управління. Був лордом-мером Бірмінгема. Від цього округу 1918 року був обраний до палати громад, членом її залишався до своїх останніх днів. 1923-1929 рр. обіймав пост міністра охорони здоров'я в консервативному

уряді. В листопаді 1931 р. зайняв місце Сноудена як міністр фінансів. На цій посаді перебував до травня 1937 р., коли Стенлі Болдуїн поступився йому кріслом прем'єр-міністра. Зайнявши будинок по вул. Даунінг-стріт,10, Чемберлен сам став "своїм" міністром закордонних справ, спочатку усунувши від справ, а згодом увільнивши Ентоні Ідена, хоч сам мало що тямив у цій справі. Головними порадиниками його стали сер Горас Вільсон, а також Едвард Вуд (лорд Галіфакс). Чемберлен вірив у своє покликання зберегти мир у Європі шляхом прямих контактів з Гітлером. На його совісті трагедія Чехословаччини, що сталася в результаті злочинної змови у Мюнхені, розгром Польщі, а також Франції у 1940 р. Політика умиротворення, яку проводив Чемберлен, завела Англію а зрештою й усю Європу в глухий кут. "Прозрів" Чемберлен лише у березні 1939 р., але вже було пізно. Розкручений ним разом з Гітлером маховик війни невблаганно штовхав людство у прірву. Чемберлен ганебно пішов у відставку з посади прем'єр-міністра в травні 1940 р., а невдовзі, восени того самого року, помер. Лише під кінець життя він зрозумів, що Гітлер його обдурив і ошукав.

"Король умер -- нехай живе король!" -- ця одвічна формула престолонаступництва викликала конституційну кризу в Англії після смерті Георга V, який перебував на британському троні протягом 1910-1936 рр. Герцог віндзорський, а по смерті короля -- Едуард VIII, що мав успадкувати британську корону, закохався у Велліс Сімпсон--американську громадянку простого походження. Справа полягала не лише в тому, що цей морганатичний шлюб порушував традиції британської корони. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Велліс двічі розлучалася і мала від попередніх шлюбів дітей. Але найголовніша перешкода була та, що шлюб короля, який водночас обіймав посаду голови англійської церкви, підривав авторитет не лише корони, а й самої церкви.

Відповідно до неписаної англійської конституції, суверен мав у разі такого шлюбу звернутися за порадою до кабінету міністрів та урядів домініонів. У цій конституційній суперечці консерватори і їхній прем'єр Стенлі Болдуїн зайняли принципову позицію. Короля поставили перед альтернативою--шлюб з В.Сімпсон, або корона. Король віддав перевагу коханню. 11 грудня 1936 р. він відмовився від трону і, вдовольнившись одержаним від парламенту титулом герцога віндзорського разом з коханою дружиною усамітнися у Франції. 12 травня наступного року британський престол успадкував брат Едуарда, герцог йоркський--король Георг VI.

Як відзначала англійська преса, нового короля вітали трохи поміркованіше, ніж прем'єра Болдуїна--адже він відстоював принципи британського парламентаризму. На хвилі цього загального визнання виконаної ним "історичної місії" Болдуїн вирішив піти у відставку. Постало питання про нового прем'єра. Після недовгих дебатів у вищих ешелонах консервативної фракції парламенту 28 травня 1937 р. після довгоочікуваної

відставки Болдуїна Невіл Чемберлен, молодший брат Остіна і син Джозефа Чемберлена в'їхав у помешкання прем'єр-міністра на Даунінг-стріт,10.

68-річному Невілу Чемберлену здавалося, що нарешті настала його зоряна година. Але його старший брат Остін вже не міг бути свідком родинного тріумфу -- 16 березня 1937 р. він помер наглою смертю. Прихід до влади Н.Чемберлена був цілком закономірним явищем, а не випадковим фактом в історії Британії, як це вважають деякі дослідники. Як міністр фінансів в уряді Болдуїна, він уже давно користувався досить сильним впливом у консервативній партії і вважався його прямим наступником. Навіть його постійний опонент У.Черчілль підтримав у палаті громад кандидатуру нового прем'єра, аргументуючи це тим, що перебуваючи на посаді міністра фінансів, Чемберлен чимало зробив для розширення фінансування проєктів переозброєння армії. Позицію Черчілля поділяв і його майбутній зять і міністр закордонних справ Е.Іден. Новий прем'єр влаштував також і ті кола, що виступали проти втягування Англії у континентальний конфлікт. А ці кола були надто строкаті--від надмірно експансивної консерваторки Ненсі Астор і до пацифістів у лейбористській партії.

Щоправда, багато хто в Англії ще пам'ятав слова Д.Ллойд Джорджа, якими той поділився з одним зі своїх найближчих соратників Л.Емері ще 1916 р., уперше познайомившись з Н.Чемберленом. "Коли я побачив цю людину з головою, як шпилькова голівка, я сказав собі, що від неї не буде жодної користі" (2.100). Хитрий валлієць як у воду дивився. Чемберлен провалився і тоді, на посаді "директора національної служби" -- відомства, що в кабінеті Ллойд Джорджа займалося проблемами розподілу людських ресурсів, і зрештою на посаді прем'єра. Його відставка у травні 1940 р. напередодні розгрому Франції й нищівної поразки Англії в Дюнкерку підвела чорну

риску під політичним кредо безталанного прем'єра: найпересічнішого з трьох Чемберленів.

І. Батько й сини

Перший із політиків-чемберленів Джозеф став членом палати громад ще 1876 р., досягши 40-річного віку. Він походив з типової респектабельної родини затятих буржуазних протестантів-унітаріїв, що сповідувала суворий аскетизм, працелюбство, заощадливість, любов до ближнього, обов'язок перед Богом і людьми. Продовжити навчання після закінчення середньої школи Джозефові не вдалося. Батько, дрібний фабрикант, не мав коштів, щоб дати ґрунтовну освіту п'ятьом своїм синам, а ставити старшого у привілейоване становище не вважав за доцільне.

Пропрацювавши на батьківській фабриці простим робітником, Джозеф поспіль почав прилучатися й до бізнесу. Водночас він брав участь у засіданнях місцевого "дискусійного товариства", що давало змогу виробляти навички політичної боротьби. Поступово він почав прилучатися до діяльності місцевої організації вігів, де в той час провідні позиції займали такі визначні британські політики як Грей, Пальмерстон. Майже патріархальний Бірмінгем підштовхував майбутнього парламентарія на пошуки класового компромісу.

Прилученню до великої політики Джозеф Чемберлен мав завдячувати лідерові центристів Уїльямові Гладстону. Ставши наприкінці 1860-х років членом міської ради Бірмінгему, Чемберлен поринув у активні політичні змагання, стоячи на позиціях "нового радикалізму". Зрештою навесні 1974 р. він виходить з родинної фірми і стає на шлях професійної політичної діяльності. Вже наступного року йому вдається перемогти на муніципальних виборах і обійняти посаду лорда-мера Бірмінгема. Успішна кампанія за знищення міських

нетрищ наступного року відкриває йому шлях до палати громад. Молодий член парламенту енергійно зав'язує стосунки з представниками найвищих кіл столиці і дуже швидко входить до політичного істеблшменту. Цьому сприяло й те, що Бірмінгемський парламентарій купує розкішний будинок у Лондоні, заводить ліврейних пахолків, а неподалік Бірмінгема споруджує величезний будинок у неоготичному стилі. Одне слово, Д.Чемберлен починає жити на широку ногу.

Наприкінці 1870-х років, пише Левко Кертман, кожен крок Чемберлена в Національній ліберальній федерації, в парламенті, в закулісних переговорах з одностумцями, увесь його спосіб життя був ретельно розрахованою підготовкою до нового злету на вершину політичної ієрархії. Йому вдалося завести тісні стосунки з принцем Уельським, Рандольфом Черчіллем, зближується він і з лідером фракції Ірландських гомрулерів Ч.Парнеллом. Зрештою згуртовується досить солідна опозиція імперському курсу лорда Біконсфільда. Парламентські вибори 1880 р. стали вирішальними в долі політика Чемберлена. Шляхом хитрих закулісних маневрів йому нарешті вдається здобути ранг члена кабінету--посаду міністра торгівлі й промисловості в уряді Гладстона. Енергійний і невтомний міністр навіть заслужив найвищу характеристику від відомої суфражистки Беатриси Вебб, яка назвала його "найздібнішим міністром її величності"* (32.87-88,99).

Протягом 1880-1885 рр. Д.Чемберлен співпрацював з Гладстоном, виступаючи в ролі лідера лівого крила буржуазної демократії. Поміркований Гладстон висловив незадоволення радикальною позицією свого висуванця щодо реформи палати лордів. Саме у зв'язку з цим інцидентом вперше заявив про себе й старший син Чемберлена Остін. На зборах студентської спілки в Кембріджі Остін вніс проект резолюції де проголо-

---

* Тобто королеви Вікторії.

шувалося, що палата лордів завдає шкоди добробуту Великобританії. Цей мужній крок сина не був випадковим. У наступні роки він завжди був на боці батька, незважаючи на всі круті повороти в його карколомній кар'єрі. Інакше ставився до цього менший син Невіль. Ще в 14-річному віці він говорив своєму товаришу по навчанню у Регбі, що не цікавиться політикою і ніколи не буде займатися нею. Сини росли різними, але кожен з них по-своєму любив батька.

А батько тим часом дедалі більше сповзав на позиції крайнього радикалізму. Черговий тур парламентських змагань. Висунувши свою програму для лібералів, яка згодом дістала назву "несанкціонованої" або "неофіційної" програми, лідер лівого крила змусив Гладстона пристати на його ультиматум і таким чином фактично забезпечив перемогу вігам. На виборах вони здобули 335 місць проти 249 консерваторів. Проте це була Піррова перемога. Переважна більшість міських виборчих округів голосувала проти "несанкціонованої" програми Д.Чемберлена. Зрештою в партії виник конфлікт, що призвів до її розколу і падіння ліберального уряду.

Напередодні 1890-х років Чемберлен дедалі більше переймається консервативними поглядами. Він навіть мусив зізнатися своєму приятелю Ділку, що зрештою вступить до партії торі (27.274). Навесні 1888 р., коли його збиралися нагородити орденом Підв'язки, Чемберлен попросив обмежитися портретом королеви Вікторії з її особистим автографом. Цим жестом "червоний республіканець" перейшов межу радикалізму і став на шлях співпраці з короною. В подальші роки королева ставилася до нього з особливою прихильністю (32.185).

У 52 роки Джозеф Чемберлен уже двічі удівець. Померла його перша дружина Гаріет, яка народила йому Остіна, пішла з життя й мати Невіля Флоренс. Обидві вони походили з унітаристських родин бірмінгемських буржуа і були сучасницями й до певної міри однодумцями свого чоловіка.

Але втретє Джозеф знайшов свою обранку в США. Це була двадцятитрьохрічна дочка військового міністра Мері Ендікот. 1888 року він узяв з нею шлюб і привіз на оглядини до Бірмінгема і Лондона. Чарівна Мері сподобалася всім, навіть королеві. Між нею й Остіном, який був майже на два роки старший за свою мачуху, запанували дружні стосунки, що сприяло зближенню батька і старшого сина, який щойно повернувся з Німеччини, де вдосконалював свої знання. Там він заприятелював з сином О.Бісмарка Гербергом і навіть обідав у самого "залізного канцлера". Очевидно, що Мері, її аристократизм ще більше сприяли торізації колишнього ліберального радикала. 1895 р. Д.Чемберлен займає посаду міністра колоній у консервативно-юніоністському кабінеті Роберта Солсбері. Так еволюціонував колишній борець за ірландський гомруль і супротивник колоніального гніту. У цьому кріслі фундатор політичної династії Чемберленів сидів цілих вісім років, аж до своєї добровільної відставки 1903 року. В ході Англо-бурської війни Чемберленів авторитет піднісся до такого рівня, що його прирівнювали до прем'єр-міністра. Це дало підставу назвати кабінет Солсбері "двогловим урядом". Так, для Чемберлена то була "його" війна. Адже недаремно найшовіністичнішу частину британського суспільства під час війни називали "джінгоїстами" -- цей новий словотвір походив від скороченого імені міністра-- "Джо". З палкими промовами про "нашого Джо", пише Р.Уотсон, виступали не лише джінгоїсти, про нього горлали пісень навіть напівроздягнуті шансонетки в мюзик-холах. Він і сам чимало зробив для поширення своєї слави, роз'їжджаючи по країні і виголошуючи палкі ультрапатріотичні промови.

На хвилі цього шовіністичного шабашу джінгоїстів почала потроху йти вгору й кар'єра старшого сина--Остіна. Наприкінці сторіччя він уже вважався досвідченим парламентарієм і, спираючись на батьківське плече, торував собі місце у

найвищих ешелонах влвди. Якраз того самого року, коли батько пішов у відставку, 40-річний Остін одержав червоний портфель канцлера скарбниці (міністра фінансів) в уряді А.Бальфура й оселився на вулиці Даунінг-стріт, 11, навпроти будинку прем'єра.

Щоправда йому недовго довелося носити цей магічний портфель--лише до 1905 року. Канцлерство Остіна Чемберлена припало на роки піднесення англійського робітничого руху й подолання фінансової й економічної кризи, що настала після переможної війни з бурами. Це була перша структурна криза доби індустріального суспільства. Утворення Комітету робітничого представництва, що згодом став називатися лейбористською партією, поява у палаті громад спочатку нечисленної, а згодом могутньої фракції лейбористів, що з часом перебрала на себе функції "опозиції його величності", створила нову політичну ситуацію у Британії. До неї Остін Чемберлен не встиг призвичаїтися. В уряді Бальфура, хоч і вважаючись формально фігурою номер 2, він фактично виконував функції посередника між прем'єр-міністром і відставним батьком. Остін доклав чимало зусиль, щоб примирити цих двох непересічних політиків, але зрештою мусив залишити будинок № 11 після відставки кабінету.

Єдиною втіхою для нього після ненадто вдалого дебюту на посаді міністра був шлюб з Айві Дандес, який допоміг йому заручитися підтримкою консервативніших родин Англії -- офіцерства й англіканських клерикалів. Айві була дочкою полковника, мала багато родичів-священиків.

З приходом до влади ліберального уряду Г.Кемпбелла--Беннермана в грудні 1905 року О.Чемберлен утвердився в ролі лідера консервативної опозиції, оскільки Бальфур вважав його єдиною можливою кандидатурою на посаду лідера консерваторів у разі перемоги на виборах. Але на перешкоді подальшій кар'єрі Остіну стала перша світова війна. Політичні

маневри, що водились у британському парламенті в травні 1915 року в умовах, коли Англія разом зі своїми союзниками зазнала серйозних неадач на полях битв, призвели зрештою до створення коаліційного уряду лібералів і консерваторів, де Остін Чемберлен задовольнився другорядною посадою міністра у справах Індії. Зрозуміло, що під час війни ця скромна посада в уряді не дала змоги "розгнутися" йому як політику, сповненому великих амбіцій.

Лише 1919 року Д.Ллойд Джордж знову запропонував йому портфель міністра фінансів. Це була нелегка робота, адже після війни саме це міністерство мало розв'язувати чимало проблем, породжених перебудовою економіки на мирні рейки, до того ж в умовах гострої соціально-політичної кризи, наростання класових суперечностей. Окрім того, перед новим міністром стояло важливе завдання розширити асигнування на житлове будівництво та інші соціальні послуги. Згодом Остін Чемберлен згадував, що він розглядав його як необхідний захід для посилення соціальної безпеки суспільства перед неминучим наступом більшовизму (8).

Саме на цей період його життя припадає пік політичної кар'єри Остіна Чемберлена. У зв'язку з невиліковною хворобою лідера партії Бонара Лоу консерватори мусили обрати нового ватажка. Претендентів було декілька, але реальним вважався лише один--лорд Керзон.* Проте Керзон через похилий вік

---

* Джордж Натаніел Керзон (1859-1925) за великі послуги британській короні дістав достоїнство віконта (1898), графа (1911) і маркіза Кларендона (1921). У британському істеблішменті займав провідні позиції. Почав свою кар'єру як заступник міністра у справах Індії, згодом був заступником міністра закордонних справ, віце-королем Індії. Через незгоди з Кітченером подав у відставку з цієї посади. Під час війни 1914-1918 років був членом воєнного кабінету в уряді Ллойд Джорджа, а в 1919-1924 роках — міністром закордонних справ. Саме він під час польсько-українсько-російської війни 1920 року запропонував як засіб примирення сторін демаркаційну лінію, що увійшла в історію під назвою "лінія Керзона". Згодом вона була покладена в основу радянсько-польського розмежування і врегулювання кордону після другої світової війни.

і поганий стан здоров'я не претендував на роль першої особи в "історичній" партії торі. Тож посада лідера практично без боротьби дісталася Остіну Чемберлену. Цьому сприяв ще й той факт, що консерватори тоді входили до коаліції з лібералами, а Д.Ллойд Джорджа більше влаштовувала саме кандидатура Чемберлена, оскільки він постійно схилявся до конформізму й співпраці з лібералами. Щоб уплинути на рішення консерваторів, Ллойд Джордж, не очікуючи наслідків голосування, призначив Остіна лідером палати громад. Здавалося, до прем'єрства залишився один крок.

Але дорогу до Даунінг-стріт, 10 Остіну Чемберлену так і не вдалося подолати. Подальші події розвивалися так, що коаліція лібералів і консерваторів поступово розпалася. Сироби Ллойд Джорджа утворити нову ліберально-консервативну партію успіху не мали. На обрії з'явилися нові політичні фігури. У жовтні 1922 р. в умовах гострої парламентської кризи більшість консервативних членів палати громад, що зібралися в Карлтон-клубі, проголосувала проти коаліції з лібералами і вирішила на наступних виборах виступати як незалежна партія зі своїм лідером і своєю власною програмою. "Все закінчено,--заявив після голосування прем'єрові Чемберлен.--Нас побили, ми маємо подати у відставку (4). На виборах, що відбулися 15 листопада консерватори здобули переконливу перемогу. Ллойд Джордж, а разом з ним і Остін Чемберлен відійшли від керівної еліти. Валлієць вибув з гри назавжди, а Остін Чемберлен лише на певний час.

Тут не обійшлося і без родинного конфлікту. У перехідному уряді Бонара Лоу, що став на цей час особистим ворогом Остіна, меншому братові, Невілові, було запропоновано місце в кабінеті, й той, знехтувавши солідарністю зі старшим братом, цю пропозицію прийняв. Так на політичній арені Великобританії поки що в ролі скромного міністра зв'язку з'явився третій представник клану Чемберленів--Невіл.

Старший брат тим часом пересів на задню лаву в палаті громад, але не на довго.

20 травня у зв'язку з загостренням хвороби Артур Бонар Лоу подав у відставку. Його наступником на посаді лідера партії й прем'єра став Стенлі Болдуїн, який не міг не рахуватися з "чинником Остіна". Щоб подолати розкол серед торі і замиритися з "дисидентами", Болдуїн після поразки 1924 року на виборах ліберально-лейбористської коаліції запросив його до кабінету і запропонував йому портфель міністра закордонних справ. На цій посаді Остін перебував до 1929 року, але з амбіціями щодо лідерства в партії і прем'єрства йому довелося розпрощатися назавжди. Молодший брат поступово перебрав на себе цю роль. Він успадкував портфель міністра фінансів і протягом 1931-1937 рр. посідав цю другу після прем'єр-міністра за важливістю посаду.

II. Інтереси імперії понад усе

Чемберлен прийняв міністерство фінансів у складний для Англії час. Криза 1929 року завдала досить дошкульного удару по британській економіці. Промислова продукція скоротилася у Великобританії на 23,2%, її експорт упав з 61 млн ф.ст. в 1929 р. до 30 млн ф.ст. в 1932 р., а імпорту -- відповідно з 93 млн до 54 млн ф.ст. Наслідком спаду економічної активності стало зростання безробіття. У 1929 р. число безробітних становило 1 263 тис. чоловік, а в 1932 р. вже 2 829 тисяч. З метою захисту інтересів імперії коаліційний уряд вдався до запровадження системи імперських преференцій, тобто протекціонізму в торгівлі метрополії з колоніями та домініонами імперії. 21 липня -- 20 серпня 1932 р. в Оттаві проходила імперська економічна конференція, де Чемберлен хоч і не спромігся провести усі свої протекціоністські проекти, все ж шляхом поступок домініонам домогся зміни балансу в

торгівлі на користь імперських інтересів. Внаслідок цього доля імперських країн у англійському імпорті зростає в 1932-1936 рр. з 29% до 39%, а частка Англії в імпорті імперських країн зростає хоч і не дуже помітно, але загалом істотно--з 44% до 49%.

Посилення відцентрових тенденцій в Британській імперії в умовах кризи і в перші роки після неї поставили британську зовнішню політику перед вибором -- чому віддати перевагу --європейському континентові, чи владнати стосунки з домініонами й колоніями, оскільки напруження у відносинах з ними зростало вже й у перші повоєнні роки. Якщо до війни Англія посідала у світовому зовнішньоторгівельному обороті перше місце, то тепер вона поступилася США. Скоротилися різко й її інвестиції за рубежем у тому числі й у США. Отже, як відзначають дослідники, в середині 1930-х років Англія опинилася ближче до ізоляціонізму, ніж будь-коли з початку ХХ століття. Заклопотана своїми внутрішніми справами, скасуванням золотого стандарту, введенням тарифів і зусиллями відновити порушені імперські торговельні зв'язки, Англія на початку 1930-х років згортала свої економічні стосунки з континентальними державами. Надто важливо підкреслити той факт, що послабилися її економічні зв'язки навіть з найближчими партнерами -- Францією й Польщею (21.457). Не в останню чергу це відбувалося через падіння купівельної спроможності останніх.

Але її товарообмін з Німеччиною неухильно зростає. Чемберлен перейшов до здійснення політики економічного умиротворення Третього Рейху. Англо-німецька платіжна угода 1934 р. передбачала запровадження у розрахункові відносини клірінгової системи. При цьому Німеччина одержала право розплачуватися з Англією поставками товарів на відповідну суму, а Англія увесь надлишок імпорту з Німеччини оплачувала валютою. Цей надлишок сягав 35% взаємного

обміну товарами, що давало Німеччині певні переваги, оскільки на виручену валюту вона могла придбати відповідну кількість необхідних їй стратегічних матеріалів. Справа дійшла до того, що комерційний аташе в Берліні Моговен пропонував переглянути угоду 1934 року, щоб не озброювати Німеччину на англійські гроші (50). Скоротивши свої інвестиції у Європі (на початку 1930-х років Англія мала у Європі лише 8% усіх своїх зарубіжних інвестицій, тоді як на її колонії припадало 3/5 усіх заморських капіталоукладень (81), Англія відкрила шлюзи для експансії туди німецького капіталу.

Агресивна політика Гітлера в Європі додала до обігу фінансів ще одну характерну рису. Оскільки стабілізація фунту і утворення стерлінгової зони після Оттавської конференції призвели до збільшення експорту англійського капіталу в домініони, де ситуація порівняно врівноважилася, до підвалів Сіті потекли капітали з Європейського континенту. Переслідовані німцями євреї вишукували всіляких шляхів, щоб вивезти свій капітал за межі Рейху, Австрії, Угорщини, а потім і Чехословаччини. Насамперед ці капітали вміщувалися в англійські банки.

Лондонська біржа завжди була барометром як внутрішньої, так і зовнішньої політики Британії. Напередодні травневої кризи 1938 р., коли Гітлер погрожував, що пошле свої ще недостатньо навчені й слабко озброєні війська до чеського кордону, до банків Сіті з континентальних держав було перераховано понад 800 млн фунтів стерлінгів золотом. Кошти надійшли переважно від біженців з Австрії, Німеччини та інших континентальних країн. Але наступні місяці не викликали у капіталовкладників жодної певності в тому, що політика умиротворення здатна захистити їхні інтереси та мир у Європі. Почався масовий відтік капіталу в американські банки. Лише з квітня по вересень 1938 р. за океан попливло 150 млн ф.ст. золотом, а 7 січня 1939 р. лондонські газети вмістили звіт

про переказ із сейфів "Банк оф інгленд" ще 350 мільйонів до американського Фонду вирівнювання обмінних валютних курсів (10.178-179).

Не відставали від біженців й англійські власники капіталів. Окрім того, офіційні власті спочатку скоротили, а згодом звели нанівець виділення кредитів східноєвропейським країнам на придбання зброї. Коли в парламентській комісії з проблем зовнішньої політики розглядалися прохання цих країн про надання їм кредитів, дехто з депутатів виправдовував відмову тим, що надання кредитів підштовхне Німеччину до надозброєння (10.184). Насправді ж парламентарії побоювалися, щоб ця зброя не потрапила до рук вермахту. Усі ці розумування не мали під собою жодного ґрунту, оскільки німецька економіка давно вже працювала виключно на озброєння вермахту.

Окупація Гітлером Чехії 15 березня 1939 р. стала своєрідним вододілом у ставленні британського бізнесу до політики умиротворення. Багато тверезих політиків переконалося, що мир, куплений ціною Мюнхена, був насправді не миром, а лише його ілюзією. Тому коло опозиціонерів капітулянському курсові Чемберлена—Галіфакса ширилася. Але сам прем'єр і його найближче оточення усе ще плекали надії на можливість задовольнити вимоги Гітлера шляхом мирних переговорів та поступок. Галіфакс, наприклад, розважливо говорив, що оскільки Гаха й Хвалковський* підписали офіційний документ і уклінно просили Гітлера взяти Чехію під свою протекцію, то якось незручно вдаватися до молитовних і багатослівних листів. А. Чемберлен попервах аж ніби зрадив, що з його ший спав важкий тягар "британських гарантій Чехословаччині", оскільки об'єкт гарантій припинив своє існування, але це не мусить збити "нас з обраного шляху, бо прагнення всіх народів

Президент і міністр закордонних справ ЧСР після Мюнхена.

світу все ще зосереджене на надії збереження миру" (10.186) У такий спосіб прем'єр, виступаючи в палаті громад, спекулював на волі народів до миру. За ці свої ілюзорні "умиротворювальні" гасла Невіл Чемберлен чіплявся й у своєму виступі в Бірмінгемі 17 березня. Щоправда, тут він уже натякав на можливий перехід до опору політиці територіальних загарбь, у тому разі, якщо захоплення Чехословаччини стане "кроком у напрямку до встановлення світового панування з допомогою сили" (10.188). Формула була надто розпливчастою.

Очевидно, що тенденції до витоку капіталів з банків Сіті вплинули й на колишнього невдачу-бізнесмена. Тим більше, що Джон Саймон, ще у грудні під час обговорення підсумків візиту до Італії натякав прем'єрові на цю тривожну тенденцію. Поступово Чемберлен мусив відмовлятися від мюнхенського курсу, але, як бачимо, ця зміна курсу відбувалася надто повільно. Чемберлен ніяк не міг перебороти в собі антипатії до СРСР, а без союзу з Росією перехід до силової політики проти Німеччини, за загальним визнанням, був неможливий. Він видавав себе за заповзятого противника будь-якого блокування, особливо з СРСР. Ми не маємо наміру поділяти Європу на блоки країн,--наголошував він в одній зі своїх численних промов,--бо це може призвести до виникнення війни (26.169). Слід, щоправда, зауважити, що окрім небажання самого Чемберлена був ще один чинник, який справляв на нього невідпорний вплив. Це насамперед позиція Польщі. Юзеф Бек, що перебував під постійним тиском Ріббентропа, наполягав на тому, що всіляке розширення контактів з Росією може викликати військовий вибух. Тому й Чемберлен відверто говорив про це в палаті громад 5 квітня 1939 р. (20.27) уже після того, як сам-таки оголосив про гарантії Польщі ще 31 березня.

III. "Зоряний час" Мюнхена

Зараз, на нашу думку, саме час повернутися назад до передмюнхенських місяців, коли на карту було поставлено долю Чехословаччини. Про ці події написано чимало.*

Але попри всю численність літератури на цю тему, характеризуючи Чемберлена як політика, просто неможливо обійти цей "зоряний епізод" його життя. Адже саме там, у Мюнхені, слід шукати ключа до березневих подій 1939 р. Мюнхенську змову більшість дослідників справедливо вважає за поворотний момент політики умиротворення, хоча не з усіма висновками тут можна погодитися однозначно, оскільки Мюнхен був лише довершенням капітуляції Англії й Франції, що настала після аншлюсу Австрії.

З другого боку, Мюнхен підвів ризик під версальсько-вашінгтонською системою договорів, несправедливих договорів, що визнавали лише односторонню вину Німеччини за виникнення першої світової війни і примусили її розплатитися за її збитки. Нагадаємо, що перегляд версальської системи розпочався відразу ж після її встановлення, оскільки вона не влаштуувала не лише Німеччину, а й Росію та й багато інших європейських держав. Першими кроками ревізії Версаля стали документи, підписані в Локарно, Лозанні, а також плани Дауеса і Юнга, що виходили з потреби послабити тиск на Німеччину і створити необхідний міжнародний клімат для нормалізації економічної соціальної й політичної ситуації в Центральній Європі. Зрештою й Рапалло, і Радянсько-німецький договір 1926 р., розгортання співпраці між Рейхсвером і Червоною армією, підписання господарських договорів

* Мюнхен--преддверие войны (исторические очерки). Ред. Волков В.К.--М., 1988; 1939 год: Уроки истории. Отв.ред. Ржепневский О.А.--М., 1990; Крал Вацлав. Дни, которые потрясли Чехословакию.--М., 1980; Борисов А.Ю. Мюнхенская трагедия.--М., 1988; та ін.

між СРСР і Третім Рейхом — усе це також були певні етапи ревізії Версальського договору. Так що з огляду на це Чемберлен нічого такого нового своєю політикою умиротворення не розпочав.

Але якщо пильніше приглянутися до цих перших антиверсальських кроків європейської, в тому числі й радянської дипломатії, то вони, хоч і нагадують політику умиротворення, але ж здійснювалися переважно в той час, коли Німеччина нікому не загрозувала і не могла загрозувати в силу своєї надмірної слабкості після поразки 1918 р. і кризових явищ наступних літ.

Слід, зауважити, що й у Веймарській республіці було чимало реваншистських сил, але вони тоді не визначали політики урядів цієї центральноєвропейської держави. У багатьох колах Заходу ще й на початку 1930-х років, уже після приходу Гітлера до влади політику вмиротворення вважали за єдину альтернативу війні, а воювати, тим більше за інтереси інших центральноєвропейських держав, до яких Гітлер мав територіальні претензії і, на думку багатьох, цілком справедливі претензії, ніхто не бажав. Тому, як відомо майже з усіх публікацій про мюнхенську змову, цей акт дістав схвалення найширших верств людності не лише у Великобританії й Франції, а й у США.

Отже, ми можемо з певністю говорити про те, що у Мюнхені, як перед тим у Годесберзі й Берхтесгадені, Чемберлен виступав не просто як дилетант-імпровізатор, а як виконавець волі не лише певних кіл "британського імперіалізму" (в чому його цілком обгрунтовано звинувачує сталіністська історіографія), а й загального прагнення Заходу уникнути будь-якою ціною наступної війни. От саме про цю ціну і слід, на наш погляд, поговорити.

Зрозуміло, ми далекі від будь-якої апології Чемберлена, тим більше від апології Сталіна, але настав час переглянути

й зміст самого герміну "політика вмиротворення". Бо її творили обидві сторони. Співпраця Рейхсверу й Червоної армії, політичний альянс СРСР і Веймарської республіки, фінансова й технологічна співпраця між сталінським і гітлерівським режимами, пакт про ненапад, спільні дії проти Польщі й Прибалтійських держав, Фінляндії, а також договір про дружбу й кордон--усе це також не можна не розцінювати як акти вмиротворення з тією лише різницею, що взаємно "вмиротворювалися" обидві сторони--і Третій Рейх Гітлера, і "Країна Рад" Сталіна.

Але ж повернімося до ціни відвернення війни. Британські інтереси підсумками першої світової війни були задоволені цілковито. Імперія, здавалося, досягла свого найбільшого розквіту. Внаслідок поразки, другого Рейху, а також за мандатами Ліги націй Англія одержала лівову частку німецьких колоній, Палестину, Йорданію, Ірак від Туреччини, а разом з ним і 3/4 арабської нафти. Посилився її вплив у Ірані. Надією британського фінансового капіталу припадала майже половина довготермінових капіталовкладень промислово-розвиненого світу. Окрім того, на країни-імперії припадало 90% світового видобутку нікелю, стільки ж вироблялося джуту, 70% азбесту, 55% золота, 50% -- каучуку, тощо (82). У повоєнні роки Англія поновила свій золотий запас, який досяг 4 млрд дол.

Саме тому курс Англії щодо Німеччини у передвоєнні роки визначався не так Форін офісом, як скарбницею, а першим лордом скарбниці, як уже відомо, у 1930-і роки був, аж до свого грем'єрства, власне, Невіль Чемберлен. У ті самі роки Німеччина одержала певну свободу дій у завоюванні ринку Дунайських країн, у тому числі Австрії й Угорщини, а її претензії щодо Чехословаччини розглядались як такі, що не завдають збитків інтересам Британської імперії, оскільки обсяг торгівлі Великобританії з дунайськими й Балканськими

країнами обіймав лише 2% до загального рівня її зовнішньої торгівлі (51).

Ринком Дунайських і Балканських країн Британія постулилася Німеччині ще наприкінці 20-х років, що дозволило їй збільшити свій експорт у цей регіон Європи з 30% у 1929 р. до 47% у 1936 р. Згодом у геометричній прогресії зростав також імпорту сировини звідти. При цьому Німеччина навіть запропонувала ціни на товари, що їх імпортувала, на 25-30% вище світових (65).

Міністерство фінансів у кабінеті Болдуїна дедалі більше перебирало на себе функції Форін офісу, на що Е. Іден неодноразово скаржився прем'єрові. Після того, як кабінет очолив Чемберлен, ця тенденція ще більше посилилася. Особистий представник прем'єра Галіфакс, тоді міністр без портфеля, від імені Чемберлена дав попередню згоду в листопаді 1937 р. не тільки на аншлюс Австрії, а й на розчленування Чехословаччини. Інтереси Центральної й Східної Європи не можуть стати на перешкоді "взаєморозумінню з Німеччиною", писав він у доповідній записці урядові 24 листопада 1937 р. Чемберлен ще до свого прем'єрства силкувався перебрати на себе й кадрову політику міністерства закордонних справ, втручаючись у процес добору й призначення послів та інших високих службовців закордонних представництв Великобританії (74.136-137). Зрештою це призвело до відставки Ідена у лютому 1938 року.

Але особиста трагедія Ідена була б варта того, щоб про неї говорити, якби відставка виходила з принципових розбіжностей між міністром закордонних справ і прем'єром. Та дослідники проблеми таких розбіжностей якраз не знаходять. Навіть більше, в мемуарах самого Ідена немає жодного натяку на будь-яку альтернативність у принципових питаннях. Справа тут, як пише В.Трухановський, скоріше в особистій несумісності. Аристократ Іден і бірмінгемський

крамар не могли знайти спільної мови насамперед через неповажне ставлення прем'єра до успадкованого ним з кабінету Болдуїна міністра. Він не раз публічно принижував його і в обхід керівника сам роздавав інструкції працівникам МЗС (74.138-141). Зрозуміло, такої наруги Іден терпіти не міг.

Серед передмюнхенських розрахунків Уайтхоллу друге місце посідали суто військові проблеми. Ще в 1936 р. британський комітет начальників штабів (КНШ) визнав Німеччину, Італію та Японію агресивними державами як за характером режимів, складом урядів, так і за економічною і зовнішньою політикою (53). Чимало уваги приділялося й вивченню співвідношення сил. Тут побутували різні оцінки--від надмірного перебільшення потужності вермахту до нехтування німецьких збройних сил. Проте кожному зрозуміло, що і до, і після Мюнхена вермахт аж ніяк не міг дорівнювати об'єднаним силам Англії, Франції й Чехословаччини. Вони мали багаторазову перевагу над вермахтом навіть після інтеграції до нього австрійських корпусів і зазнали поразки від нього практично не могли (28.93).

Синдром, викликаний величезними втратами в роки першої світової війни мав надзвичайний вплив на англійське командування. З огляду на це заслуговує на увагу меморандум міністра координації оборони Т.Інскіна "Про стратегічні принципи оборони" та меморандум КНШ, складений адміралом Чатфілдом, фельдмаршалом Дівереллом та головним маршалом авіації Невілем, -- "Порівняльна сила Великобританії щодо інших націй на січень 1938 р." Обидва ці документи уважно вивчав Н.Чемберлен як голова імперського комітету оборони. Їхні автори виходили з того, що наріжним каменем британської стратегії має бути оборона Сполученого королівства, оскільки Англія не спроможна перемогти вірогідного супротивника (а той вбачався у Німеччині) несподіваним ударом, що кладе в нокаут. Так само, як і в першу світову

війну, за висновками британських стратегів, імперія мала втягнутися у затяжну війну за чужі їй інтереси континентальних країн (54).

Чемберлен цілком погодився з тим, що пріоритет у підготовці до можливої війни слід віддати авіації й флоту, а в метрополії зосередитися на підготовці до оборони (10.70-80). Англійські стратеги виходили з того, що маючи велику сухопутну армію Франція сама спроможна захистити Бельгію, Голландію й Люксембург, в разі вторгнення на їхню територію Німеччини. Англія ж зможе виставити для континентальної армії союзників лише дві механізовані дивізії. У цих самих меморандумах надзвичайно низьку оцінку давалося боєздатності Червоної армії. Вона розглядалася лише як можливий придатак польських збройних сил. Виходячи з таких оцінок, Чемберлен погодився з думкою військових фахівців, що Англія та її потенційні союзники неспроможні боротися проти трьох держав водночас (Німеччини, Італії та Японії). Тому стратегічна лінія зовнішньої політики має виходити з необхідності "поліпшувати відносини з Гітлером" (11.69-79). Як видно з цих стислих викладок, британські воєначальники й політики не мали чіткого уявлення про те, якою має бути їхня участь у можливій війні.

Те, що було очевидним для всіх, як бачимо, не стало аксіомою для англійських військових і політичних керівників. У рапорті кабінету міністрів від КНШ в березні 1938 р. підкреслювалося, що ніякий тиск з боку Британії та її можливих союзників на морі, на землі і в повітрі не утримає Німеччину від вторгнення в Богемію і завдання нею нищівного удару по чехословацькій армії до її повного розгрому. Після того, як на боці Німеччини виступлять Японія та Італія, що переслідуватимуть свої власні цілі, йшлося далі в рапорті, союз з Югославією, Румунією, Угорщиною, Туреччиною та Грецією... лише поставить Англію у скрутне становище і

покладе на неї моральні зобов'язання, які вона не зможе виконати в разі нападу на ці країни Німеччини (56).

Водночас для неупередженого дослідника досі залишається загадкою, чому Англія і Франція при прямій підтримці США примусили Чехословаччину, яка мала армію, здатну в 1938 р. завдати поразки вермахтові, капітулювати. Цієї загадки не можуть збагнути й чимало західних дослідників (18.93). Адже в березні 1939 р. Чемберленові довелося за набагато гірших умов зайняти принципову позицію щодо німецьких зазіхань на Польщу.

Історики доби сталінізму й постсталінізму знаходять відповідь на це запитання в єдиній ідеологічній формулі -- Чемберлен, мовляв, прагнув лише одного -- здати Гітлерові Чехословаччину, потім Польщу й Румунію (бо інакше як же досягти було радянського кордону), щоб у такий спосіб "каналізувати" гітлерівську агресію проти СРСР. Але ж ця вигадка не має під собою жодної документальної підстави, до того ж подальший розвиток подій показав, що Гітлер не збирався виконувати подібних "настанов" Чемберлена, навіть якби вони й були. Але Чемберлен зневажливо ставився не лише до дипломатів, але й до військових. Фактично він не брав до уваги жодних розрахунків військових і не збирався як голова об'єднаного командування давати розпорядження про підготовку до воєнної акції. Зачарований логікою Гітлера, в якому він відкрив для себе людину, "чесному слову якої можна вірити," (особливо його вразила логічна побудова Гітлера про право націй на самовизначення), і задоволений до краю собою, Чемберлен доводив усім, що претензії Німеччини на Судетенланд цілком справедливі і обґрунтовані. "Це так жакливо фантастично й неймовірно, -- говорив він у найближчому оточенні, -- що ми тут готові вірити шанці, випробовуємо протигази, через те, що між собою сваряться народи таких далеких нам країн, про які ми нічого не знаємо(3).

Пройдисвіт Гітлер чудово розумів, що Англія, а без неї і Франція за Чехословаччину воювати не мають жодного бажання, тож він пустив у хід всі свої чари, прагнучи переконати Чемберлена, що Судети це його остання вимога, і в подальшому він жодних територіальних претензій не висуватиме. А "чесний брокер" Чемберлен, (який насправді хоч був простаком у зовнішньополітичних проблемах, але не таким уже невігласом, як це полюбляють зображати деякі автори, як на Заході, так і на Сході), ухопився за цю аргументацію фюрера, тим більше, що вона цілком збігалася з його схемою, а також аргументацією його клайвденського оточення.

Клайвденська кліка, або банда, як її називають в історичній літературі, увібрала в себе групу визначних діячів консервативної партії 1930-х років. Серед них найвідоміші Н. Чемберлен, Дж. Саймон, Кінгслі Вуд, Галіфакс, Самюель Гор, Уолдорф Астор, його дружина Ненсі, лорд Лотіан, а також американський посол у Лондоні Дж. Кеннеді. Очолювала цю групу леді Астор, за походженням американка. І. Майський помилково стверджує у своїх мемуарах, що вона була мільйонеркою (37.198-201). Насправді Ненсі походила із зубожілої фермерської родини із штату Вірджинія. Її батько Девід Чізвелл Лонгхорн мав одинадцятьоро дітей, троє з яких померло. Коли народилася Ненсі, він уже майже збанкрутував. Її мати, ірландка за походженням, була крутою жінкою і незважаючи на злидні таки вивчила своїх дітей. В пошуках щастя Ненсі подалася до Європи, вийшла заміж за якогось Р. Шоу, що був звинувачений у двоєжонстві. Шлюб був нещасливий. Та згодом їй пофортунило -- вона стала коханкою лорда Ревельстока і через нього познайомилася з Уолдорфом Астором, британським дипломатом високого рангу, сином баронета Уільяма Уолдорфа Астора, члена парламенту від округи Плімут.

Другий шлюб Ненсі був щасливіший. До того ж вона після смерті свекра виставила свою кандидатуру в успадкованій від нього виборчій окрузі і протягом багатьох років репрезентувала Ілімут у палаті громад. Ненсі була жвавою й динамічною жінкою, досить відомою журналісткою, активним парламентарем, щоо правда її виступи як у пресі, так і з трибуни палати громад характеризувалися зайвою екзальтацією. За це колеги прозвали її "парламентським *enfant terrible*". У липні 1931 року разом з видатним англійським письменником Бернардом Шоу Ненсі відвідала СРСР і була в захваті від звитязливої фізичної праці робітників і особливо робітниць на будовах першої п'ятирічки. Під час прийому у Сталіна з огляду на едетаість Росії вона переконувала його, що в Англії комунізм буде збудовано значно швидше, ніж в СРСР. Повернувшись через Варшаву до Лондона, Ненсі змінила свої погляди на Радянський Союз. Очевидно, у Варшаві їй втокмачили, яку небезпеку для демократичної Європи становить собою "перша країна соціалізму". З приходом до влади Гітлера в Німеччині коніденський маєток Асторізі, цей "маленький Версаль", розташований за двадцять миль від Лондона перетворився на своєрідний клуб умиротворювачів, де неподільно владарувала "королева" Ненсі. В цьому клубі (його нерідко називали другим Форіи офісом) її розроблялася стратегія й тактика колітаки умиротворення, що стала базовим елементом зовнішньополітичного курсу кабінету Чемберлена. В роки війни Ненсі перетворила свій "маленький Версаль" на шпиталь для поранених солдатів, прагнучи якомсь замолити свої гріхи (69).

Особливу активність леді Астор розгорнула в парламенті під час підготовки Мюнхена. Вона багато разів проривалася до трибуни, доводила, що для Англії це єдиний шанс зберегти мир. Особливо настирливо і багатослівно вона співала осанну мюнхенській угоді після повернення Чемберлена з Німеччини і його виступу в палаті громад. У відповідь на ці панегірики

леді Астор У.Черчілль виголосив свою знамениту промову, де засудив мюнхенську оборудку. У цій промові У.Черчілль кинув в обличчя Чемберленові свою sacramентальну фразу: "Франція й Англія мали вибір між війною і ганьбою. Вони обрали ганьбу і одержать війну". (Цю фразу Черчілль запозичив з славнозвісного наказу Наполеона, яким той у червні 1812 р. кинув свою велику армію на Росію -- "нас поставили перед вибором-- ганьба, або війна, я обираю війну"). "Якщо Гітлер через рік, чи два зверне свої погляди на захід, а він має всі підстави для цього,--(Черчілль виявився непоганим пророком.- А.Т.), -- з якою гіркотою будуть Англія і Франція згадувати про втрату чудової армії Богемії, що за нещодавніми оцінками, могла відтягнути на себе щонайменше 30 німецьких дивізій" (69.466).

Клайвденці ще й після початку гітлерівсько-сталінської агресії проти Польщі прагнули визначати зовнішньополітичний курс Великобританії, але після краху стратегії Чемберлена остання спроба лорда Лотіана підштовхнути Англію до замирення з Гітлером зазнала поразки. Його було відкликано з Вашингтона, а послом туди поїхав Галіфакс. Фактично це була почесна відставка, оскільки всі проблеми міждержавних стосунків протягом війни вирішували особисто президент Ф.Рузвельт і прем'єр-міністр У.Черчілль. Ключові посади в Форін офісі зайняли "антимиротворювачі" на чолі з А.Іденом.

У своїй непримиренній боротьбі з Уїнстоном Черчіллем, Пенсі Астор зазнала нищівної поразки і відійшла від активного політичного життя.

Зрозуміло, що особиста відповідальність Чемберлена і його особистий внесок у політику вмиротворення є вирішальними. Але не можна скидати з шальок і той фактор, що його дії були вмотивовані й стали наслідком здійснення на нього тиску з різних джерел, які й досі частково залишаються загадковими (24). На Чемберлена натискали з усіх боків, з

Вашінгтона, Парижа, інших столиць, але найбільший тиск йшов з Берліна. Найганебнішу роль тут грав посол Невіл Гендерсон. Він невтомно втокмачував в особистих посланнях прем'єрові, що Гітлер прагне лише одного -- керувати всіма німцями, а щодо інших народів, то він схильний до того, щоб дати їм спокій (85). Гендерсон писав саме те, чого Чемберлен чекав від нього. Подібну ж позицію, зокрема, щодо Чехословаччини: займав і посол США у Лондоні Джозеф Кеннеді.

В літературі доперебудовної доби зовнішньополітичні позиції Англії й Франції упередень війни цілком ототожнюються. Численні дослідники* передвоєнних відносин не вбачають жодної різниці в підходах цих двох країн до відносин з Німеччиною, СРСР та Чехословаччиною. А тим часом, якщо уважно придивитися до акцій двох держав у передвоєнний період, цю різницю видно неозброєним оком. По-перше, під тиском обставин Франція 2 травня 1935 р. таки підписала з СРСР договір про спільні дії проти агресора і дотримувалася цих зобов'язань до кінця, на відміну від Сталіна, який односторонньо відмовився від своїх зобов'язань, підписавши пакт про ненапад з Гітлером. По-друге, Франція до останнього втручалася відверто капітулянтському курсу Чемберлена.

Ізведемо хоч би такий приклад. Напередодні візиту Чемберлена в Брхтесгаден 10 вересня 1938 р. міністр закордонних справ Франції Ж.Бонне мав відверту розмову з британським послом сером Еріком Фіппсом. "Уявіть собі, -- заявив він амбасадору, -- що завтра Гітлер нападає на Чехо-

---

* Див.: Белоусова З.С. Франция и европейская безопасность. 1929-1939.-М., 1976; Овсяный И.Д. Тайна, в которой война рождалась.-М., 1975; Мюнхен -- преддверие войны.-М., 1988; Сиголс В.Я. Советский Союз в борьбе за мир и безопасность. 1933-1939.-М., 1974; Стелгарь С.А. Дипломатия Франции перед второй мировой войной.-М., 1980; та ін. Докладно позиція Франції виствітлюватиметься у наступній книзі серії "Трагедія Едуарда Даладьє".

словаччину. Тоді Франція згідно своїх зобов'язань негайно оголошує мобілізацію і звертається до вас із запитанням: "Ми виступаємо, а ви виступаєте разом з нами? Якою буде відповідь Великобританії?" Амбасадор негайно звернувся до свого міністра, щоб той дав відповідь. Що ж відповідає міністр? "Я розумію, -- телеграфує Галіфакс, -- як важливо для французького уряду одержати пряму відповідь на це запитання. Але, як ви вже вказали Бонне, хоч саме по собі це запитання надзвичайно просте формою, його не можна розглядати у відриві від обставин, за яких воно може бути поставлено, і які на даному етапі виглядають надто вже гіпотетично... Хоча уряд його величності ніколи не дозволить погрожувати безпеці Франції, він не може робити заяви про свої майбутні акції, або про термін, який потрібен буде для їхньої ухвали за певних обставин, що їх зараз неможливо передбачити" (9.261-262).

Ця відповідь Галіфакса може правити за зразок безвідповідальної дипломатичної казуїстики. Тим більше, що в ці самі дні Чемберлен гбтувався до поїздки в Берхтесгаден, куди він відбув разом з Г.Вільсоном та У.Стренгом 15 вересня, щоб попередньо узгодити з Гітлером умови капітуляції Чехословаччини. Повернувшись до Лондона після одержання ультимативних вимог Гітлера, Чемберлен підкреслював лише одне -- це (тобто передачу Судетської землі) треба зробити "впорядкованим засобом" (57).

Наступний візит у тому самому складі британська делегація здійснила у Годесберг 22 вересня. Там Чемберлен уже запевняв Гітлера, що йому вдалося умовити не лише британський, а й французький уряд і таким чином питання про передачу Судетенланду Німеччині розв'язано. Але Гітлер пішов цього разу вже далі. Він вимагав передати ще ряд земель Угорщині, а також Польщі (57). Чемберлен, хоч це було для нього й несподівано, пішов і на ці поступки. Зрозуміло, що за таких

умов, не маючи підтримки з боку Англії, Даладье мав піти на ці ультимативні умови Чемберлена й Гітлера. Мужності для подальшого опору йому забракло.

Як відомо, за дорученням прем'єра лорд Ренсімен протягом серпня 1938 р. намагався схилити на ці умови й уряд Чехословаччини. Але він мусив доповідати у Лондон, що наразився майже на одностайний опір в урядових колах ЧСР, які були готові піти на будь-які поступки окрім розчленування своєї країни, бо це завдавало непоправного удару по її обороноздатності. Тоді за справу узялася Ненсі Астор. Вона заявила у палаті громад, що всі судетські німці комуністи й агенти Москви, і їх слід віддати Гітлерові на перевиховання (69.470). Так, спільними зусиллями британських капітулянтів і непослідовних французьких політиків і було створено ґрунт, за яким відвернути початок війни уже можна було лише за умови домовленостей з СРСР.

Що далі ми відходимо від Мюнхена і початку другої світової війни, то важче усвідомити -- чим же керувався Чемберлен, віддаючи повністю ініціативу до рук Гітлера. Адже насправді він не був таким уже простаком, "чесним брокером", щоб не розуміти і не бачити наслідків розчленування Чехословаччини, тим більше, що його у цій акції на 100 відсотків підтримував і президент США Ф.Рузвельт. Багато що стає зрозумілим, якщо проаналізувати британську пресу того часу. Постійна пропаганда миротворчого покликання Чемберлена, залякування загрозою війни зробили свою справу. Британська громадська думка була цілком на боці "умиротворювачів", ті політики, що попереджали про загрозу й злочинність такого курсу, не користувалися популярністю. Газети рясніли листами "приватних громадян", що схвалювали курс Чемберлена. Ці листи свідчили про тріумф у країні принципів політичного еґоїзму, а Невіл Чемберлен якраз і був уособленням цього еґоїзму. Ніякі розрахунки французів чи вмовляння чехів тут

до уваги не бралися (13.103-105; 44.43-44; 71.73).

Настрої британців напередодні Мюнхена мабуть найкраще відбив Бернард Шоу. "Ми вітаємо мир і колективну безпеку, але водночас лаємо консерваторів за те, що вони не оголошують війни Японії за Маньчжурію, Італії за Абіссінію, а Німеччині за Австрію та Чехословаччину. Адже це патентована нісенітниця. Уявімо собі, що зараз при владі перебувала б лейбористська партія з перевагою в 99% голосів. Чи насмілилась би вона втягнути нашу країну в війну за інтереси китайців, данайців, або зовсім уявної раси, яку називають чехословаками?" (25.225-226).

Як бачимо, нацифіст Шоу також був на боці Чемберлена, мабуть, і на нього вплинула агітація його колишньої супутниці до Кремля Пенсі Астор.

Чемберлен прагнучи пографити цим настроям, як і Сталін, полюблив перекладати свої провини на інших. Так він писав своїм сестрам, що Черчилль плете інтриги, змовляється за його спиною з чехами, прагне дискредитувати політику вмиротворення та її авторів. Він цинічно повідомляв своїм адресатам, що чехи мислять ірреально, тож у своїх необґрунтованих прагненнях вони такі далекі від реальності навколишнього світу (23.170). Для Чемберлена реальності світу полягали насамперед в інтересах Британської імперії, і за ці інтереси він ладен був покласти на жертвонний вівтар не лише чехів, а хоч би й усі європейські демократії.

Цинічністю Чемберлена переважив хіба що лорд Ренсімен, адже це він висував перед чехами вимоги скасувати політичні свободи, придушувати всіляке вільнодумство, зректись зв'язків із Францією й СРСР, забути про свої права як повноправного члена Ліги націй, взяти на віру гарантії великих держав і ввійти в економічну систему Німеччини. Що ж до мільйонів чехів, євреїв, німецьких лібералів, то про них ніхто не проходився жодним словом (71.73). Фактично ж позиція

Чемберлена протягом кількох годин мюнхенської конференції поставила перед прірвою всю систему колективної безпеки, створену Версальськими договорами (40.610), та після них.*

Пізніше у своєму щоденнику Чемберлен писав: "Я цілковито усвідомлював, що в разі початку агресії й погіршення справ, багато хто, в тому числі й Уїнстон (йдеться про У.Черчілля.- А.Т.), скажуть, що британський уряд повинен узяти на себе відповідальність. Це мало бути попердженням Гітлерові, що в разі застосування ним сили, ми негайно змушені були б оголосити війну, щоб зупинити його" (24.360). Але на такий крок у 1938 р. Чемберлен не наважився. Йому просто забракло політичної волі й звичайної людської гідності. Він не переставав виправдовуватися й після Мюнхена, доводячи скрізь де тільки міг, що там він домігся надзвичайного успіху у справі відвернення війни в Європі (24.363).

Виродовж століть, ми знаємо, Британія завжди славилася тим, що віддавала пріоритетне значення підготовці кадрів майбутніх політиків. Люди з вищих ешелонів суспільства ще в шкільні роки готувалися до майбутніх професій -- дипломатів, колоніальних адміністраторів, я вже не кажу про підготовку кадрів для флоту й армії. Чемберлен, за задумом батька, готувався стати бізнесменом. Брак елементарних знань з історії й політики, зарозумілість і невміння прислухатися до інших зіграли поганий жарт з Чемберленом, і до речі, не лише з ним. Якби Невіл свого часу витратив хоч трохи часу на вивчення праці Нікколо Макіавеллі, він би мусив запам'ятати його слова, "не можна потурати безпорядку заради того, щоб уникнути війни, бо війни не уникнеш, а перевагу в війні втратиш" (83). Ці слова були сказані якраз із подібного приводу, коли французький король Людовік, захопивши

---

* Йдеться насамперед про пакт Бріана-Келлога.

частину Італії, проводив миротворчу політику там щодо своїх суперників, роздаючи їм решту територій півострова. Зрештою він втратив там усе. Його недолугу політику довелося "виправляти" Наполеонові Бонапарту аж через триста років.

Таку позицію Чемберлена можна зрозуміти через призму бодай побіжного аналізу традицій британської політики в Європі. Як свідчить історія, впродовж піків щоразу, коли на континенті посилювалися позиції тієї чи іншої держави або групи держав, Англія неодмінно приєднувалася до слабкішої сторони, аби врівноважити співвідношення сил і забезпечити тим самим свої імперські інтереси. Так, Англія загато боролася проти сильної Іспанської імперії, згодом проти Нідерландів. Одвічним її суперником на континенті принаймні у ті роки, коли її владні структури домагалися єдності і посилення ролі у розв'язанні континентальних проблем виступала Франція. В роки Великої французької революції й Імперії Наполеона Бонапарта Англія була натхненником і фінансувала принаймні п'ять антифранцузьких коаліцій. Невдовзі спільно з Францією й Туреччиною вона виступила проти надмірного засилля Росії, що прагнула утвердитися на Кавказі, Чорному морі й Балканах. Росія зазнала нищівної поразки у Криму і втратила свої позиції на Чорному морі. Поразка Франції у війні з Пруссією, посилення позицій у Європі Німецького Рейху, його злука зі спорідненою Австро-Угорщиною за часів Бісмарка штовхнули Англію до союзу з Францією й Росією. Так було утворено спочатку англо-французьку Антанту, а згодом долучено до неї й Росію, хоча інтереси "сердечної угоди" були для Російської імперії чужими.

Вже у грудні 1918 р. між Ллойд Джорджем і Клемансо відбувся славнозвісний діалог: "Чому на другий день після закінчення війни, питає Клемансо, я бачу в особі Англії не друга, а ворога Франції?" На що Ллойд Джордж з притаманним йому гумором відповів: "А що, хіба це не є традицією

британської політики?" Надмірне посилення ролі Франції у Європі після розгрому Німеччини союзниками у 1918 р. надзвичайно стурбувало британський політичний і економічний Олімп. Тому претензії французької сторони на Паризькій конференції 1919 р. були нейтралізовані англійською делегацією, і Франції не вдалося домогтися надмірного послаблення і розчленування Німеччини.

Прагнення відновити рівновагу на континенті у повоєнні роки, на нашу думку, і спонукало Чемберлена до активної політики умиротворення нацистського фюрера, тим більше, що така політика цілком збігалася ще з одною метою британського імперіалізму--не допустити проникнення у Європу одіозного сталінського більшовизму. Цю свою мету англійські політики від Ллойд Джорджа і до Чемберлена проводили в життя послідовно.

Ще в роки прем'єрства Рамсея Макдональда Англія підписала чотирьохсторонній пакт про перегляд Версальського договору "у всіх європейських, неєвропейських і колоніальних питаннях". Вона ж уклала з Німеччиною морську угоду, якою Рейхові було дозволено будувати багатотонажні надводні бойові кораблі й підводні човни. Цей список можна продовжувати й далі. Виходячи з цих традицій британської геополітики лорд Лотіан і Т.Джонс (колишній секретар прем'єрів Д.Ллойд Джорджа і Ст.Болдуїна) вводили Ріббентропа у вище британське суспільство, коли той прибув послом до Лондона. Дійшло до того, що Чемберлен (тоді міністр фінансів) здав німецькому послу в оренду свій власний будинок. Члени кляйвденської "квітки" регулярно відвідували Німеччину, зустрічалися там з Гітлером, торували дорогу до Мюнхена. Вони ж мали там і "свого" посла Н.Гендерсона.

Зрозуміло тому, що політичний цинізм, імперський прагматизм, притаманний британським політикам впродовж віків, досяг за прем'єрства Чемберлена свого апогею. Помилка

Сталіна полягала в тому, що він у переддень неминучої війни не помітив та й не бажав помічати тих уповільнених еволюцій, що настали у британській політиці під тиском обставин після 15 березня 1939 року. Чемберлен уповільнено, як на старих кіноплівках, але неухильно еволюціонував до антинімецького союзу, але його треба було до цього настирливо підштовхувати, а не навпаки відбивати в нього охоту йти на контакт із Кремлем. З огляду на ці наші міркування позиція Сталіна була не просто хибною, вона була злочинною, що зрештою й довів подальший розвиток подій. Європа і насамперед народи Російської імперії зазнали страшених втрат у роки другої світової війни. І вина за ці втрати лягала однаковою мірою і на дилетанта, твердолобого захисника інтересів британської імперії Чемберлена, і на більшовицького імперсоціаліста Сталіна, що не бажав знайти спільної мови з Заходом і виробити єдину політику проти ще одного імпер-націонал-соціаліста Гітлера. Ця трійця--Гітлер, Чемберлен і Сталін, безперечно, несе головну відповідальність за розв'язування другої світової війни.

IV. Гірке похмілля

Грім ударив серед ясного неба 15 березня, коли від миротворчості Чемберлена і "слова честі" Гітлера залишилася лише мильна булька. Рештки зрадженої Чемберленом Чехії Гітлер перетворив на "Богемський протекторат", а Словаччина стала кишеньковою "незалежною" республікою. Британська преса, яка щойно вихваляла прем'єр-міністра за його подвиг у Мюнхені, нарешті почала реально оцінювати і агресивний нацизм, і його потуральників. Умиротворення стали вважати принизливим словом, а Гітлер із хлопця, "з я ким можна домовитися", перетворився на "диявола у плоті". Від Чемберлена тепер уже вимагали "зушити Гітлера".

Але він іще якийсь час не переставав чіплятися за стару аргументацію. 20 березня він закликав усіх своїх опонентів подивитися на карту Європи, щоб переконатися, що ні Англія, ні Франція нічого не могли зробити, щоб урятувати Чехословаччину від захоплення Німеччиною. Будь-яке втручання в ці справи, говорив він, могло означати лише пролог війни з Німеччиною, тому, мовляв, з самого початку "він відмовився від будь-якої ідеї про гарантії чехословакам, або французам у контексті їхніх зобов'язань цій країні" (Чехословаччині.—А.Т.) Ту ж думку він підкріплював і в листі єпископу Кентерберійському, переконуючи його, що Мюнхен був великим благом для чехів, оскільки він рятував їх заради майбутнього (?) і відкрив шлях до загального миру, рятував його й усе людство від суцільного хаосу (22.347-348,375).

Чемберлен ніяк не міг збагнути, що не він контролював ситуацію, хід подій давно вже вийшов за рамки його спрощеної схеми. У ці ж дні Ріббентроп розпочав психічну атаку на литовський уряд, вимагаючи повернення Німеччині Мемельського краю. Переговори з міністром закордонних справ Литви Урбішісом швидко закінчилися підписанням відповідного договору, і 23 березня Гітлер уже виступав перед збудженим натовпом у Мемелі, вітаючи своїх прихильників там із поверненням у лоно Рейху (84). А тим часом Ріббентроп висував свої ультиматуми польському послу в Лиському про повернення Німеччині Данцігу. Тут уже й Чемберлен запанікував.

Але виступу Чемберлена 20 березня передував ще ряд подій. Того самого дня, коли німецькі солдати марширували вулицями Праги, прем'єру довелося виступити в палаті громад. Засудивши Гітлера, він, як пише Майський, вперто наполягав на необхідності повернення до атмосфери взаєморозуміння і ще раз підкреслив, що політика Мюнхена єдино правильна і, що вона користується співчуттям усього світового громад-

ського загалу. По тому прем'єр вирушив до Бірмінггема. Там уже відчувалася певна еволюція. Зіславшись на те, що йому бракувало інформації щодо подій у Чехословаччині, він уже різкіше засудив дії Гітлера і дав клятву, що Англія буде опиратися до останньої межі будь-яким спробам Гітлера встановити своє світове панування (37.379-381).

Проголосивши цю свою погрозливу промову, Чемберлен задоволений повернувся в Лондон. Тут його давно вже очікували найближчі радники, оскільки тиск з усіх боків на уряд наростав. Лейбористська опозиція вимагала звіту за Мюнхен, преса атакувала кабінет і звинувачувала його в потуранні агресорові, Франція висувала нові й нові вимоги. Але не про опір агресорові подумували Галіфакс і Вільсон. Обидва вони мали величезний вплив на прем'єра, але найбільше на нього тиснув Галіфакс. За висновками Тейлора, Галіфакс у консервативній верхівці був одним з небагатьох, якщо не єдиним, хто мав величезний вплив на прем'єра як у період мюнхенської кризи, так і в період пражської катастрофи (70.198-199).

18 березня за порадою Галіфакса Чемберлен зібрав кабінет міністрів. Офіційним приводом для цього став німецький ультиматум Румунії. В історичній літературі досі обговорюється версія, що це була провокація Гітлера, оскільки ніякого ультиматуму фактично не існувало. Напередодні Гітлер виголосив свою славнозвісну промову у Градчанах, але жодного ультиматуму Румунії він там не ставив. Йшлося лише про те, що Німеччина вимагатиме розширених поставок нафти від Румунії та Угорщини, при повному гарантуванні недоторканності їхніх кордонів. Адже на черзі стали Мемель і "Польський коридор" із Данцігом. Але з посольства в Бухаресті до Форін офісу надійшла телеграма, де підкреслювалося, що наступними жертвами Гітлера стануть Румунія й Угорщина. Цю телеграму підкріплювала депеша Фіппса з Парижа, де

посол у панічних тонах сповіщав про неминучий напад Гітлера на Англію протягом червня-липня (?). Вчені дослідники досі сперечаються, хто міг бути автором такої дезінформації -- фюрер, або хтось із його оточення, чи опозиція, яка прагнула спровокувати Чемберлена на рішучі дії проти нацистського вождя (73.714).

Але Галіфакс не дав себе збити з пантелику. Він, а слідом за ним і Чемберлен після "рішучої патетики" в Бірмінгемі продовжували жувати умиротворительську мюнхенську жвачку. Тоді збунтувався міністр оборони Хор-Беліша. Він, зокрема заявив, що "в умовах, коли Німеччина захопила повністю озброєння для 38 піхотних і 6 механізованих дивізій (йдеться про озброєння чехословацької армії.--А.Т.), тільки широкий і відкритий союз з Польщею і Росією може бути реальним кроком на шляху зміцнення воєнної сили Британії". Але Чемберлен не погодився зі своїм міністром оборони. Він продовжував наполягати на тому, що лише Польща може правити за ключову країну для розв'язання ситуації, що виникла (10.189).

Наступні дні пройшли у метаннях між старою умиротворительською риторикою і спробами залякати Гітлера. Але той не звертав на британські риторичні маневри жодної уваги, акція йшла за акцією і, як уже говорилося вище, справа дійшла до ультиматуму польському уряду. Тоді 27 березня о 5-й вечора Чемберлен скликає ще одну нараду у своїй кімнаті в палаті громад. Цього разу присутні лише найближчі й найдовіреніші особи: міністр фінансів Саймон, начальник морського штабу Чатфілд, міністр координації і оборони Інскіп, міністр сільського господарства Моррісон, президент торгової палати Стенлі і всюдисущий радник прем'єра Горас Вільсон. "Бунтівного" міністра оборони на цю нараду "святих" не запросили. Натомість присутніми були два заступники Галіфакса -- парламентський Батлер і постійний Кадоган.

Першого заступника Вансіттарта, відомого патріота зближення з Росією, там також не було.

У. Польський синдром

На цій суперсекретній нараді обговорювалися три проблеми: спільна декларація Великобританії, Франції та СРСР; двостороння англо-польська угода; узгодження з цією схемою вже укладених зобов'язань Франції й Польщі (58). Особливо гостро обговорювалося питання про включення до системи гарантій Радянського Союзу. Галіфакс, зокрема, наголосив, що будь-яка угода з СРСР викличе заперечення не лише з боку Польщі, а й з боку Португалії, Іспанії, Італії, Югославії й Фінляндії. Позиції учасників наради розійшлися. Утворився глухий кут, виходу з якого сиріяла майже детективна витівка Галіфакса. Як свідчить щоденниковий запис його особистого секретаря Олівера Харві, міністр показав присутнім лист кореспондента "Ньюз кронікл" у Берліні Ієна Колвіна, у якому той конфіденційно сповіщав свого приятеля-міністра, що, за його даними, Гітлер нападе на Польщу відразу ж як тільки дізнається, що Англія слідом за цим актом агресії оголосить війну Німеччині. Це буде сигналом для того, щоб опозиційно настроєні генерали вермахту негайно втрутилися в справу, -- вони або зупинять фюрера, або ж негайно вчинять державний переворот і усунуть Гітлера від влади. Після цієї заяви Галіфакса запала тиша, а потім суперечка знову відновилася. Кожен з учасників зібрання певний час прагнув виявити свої міркування з приводу такого повороту подій. Нарешті лорд Чатфілд переконливо заявив, що, на думку начальників штабів, воювати проти Німеччини спільно з поляками набагато вигідніше, ніж робити це після того, як Польща буде поглинена Німеччиною. Більшості ця "логічна побудова" припала до душі (59).

Незважаючи на повну секретність наради, до Гітлера дійшли якісь чутки про можливі зміни у англо-польських відносинах не на його користь і він вирішив ще раз погратися з "людиною з парасолькою" в коту й мишки. Наприкінці квітня він надсилав Чемберленові листа, у якому присягається відтепер достеменно дотримуватися мюнхенських угод і не допускати жодного їхнього порушення. Чемберлен, який завжди був проти будь-яких прямих обтяжливих зобов'язань Великобританії перед іншими країнами, що суперечили б інтересам імперії, був не проти того, щоб повірити Гітлеру ще раз, але цього разу вже вирішив поводитися обережніше, ніж у випадку з Чехословаччиною, щоб не втягнути Англію в якусь бійку (23.181).

Чемберлен і сам прагнув активно впливати на формування громадської думки. Він неодноразово запевняв і своїх прихильників, і широку громадськість, що будь-який локальний конфлікт у Європі важко буде нейтралізувати, і він неминуче загрожуватиме переростанням у загальноєвропейську війну. Він умів вичавити сльозу з широкої аудиторії, виставляючи себе миротворцем. "Коли я думаю про ті страшні роки, і коли я думаю про тих 7 мільйонів молодих людей, що загинули в розквіті своїх сил, і 13 мільйонів тих, що повернулися скаліченими, про нещастя і страждання батьків і матерів, синів і дочок, рідних і близьких тих, хто загинув, або одержав поранення, я змушений говорити не лише вам, але й усьому світові,--звертався Чемберлен до широкої аудиторії напередодні травневої кризи 1938 року,--у війні, хто б не оголосив себе переможцем, переможців немає, є лише жертви." (23.81.125-126). Подібні заяви Чемберлена широко тиражувалися пацифістською й консервативною пресою, вони знаходили чимало прихильників у британському загалі.

Тому навіть капітулянтство у Годесберзі, Берхтесгадені і зрештою у Мюнхені більшість нації палко вітала і визнавала

Чемберлена за миротворця. Але далекоглядніші політики, що тверезо оцінювали ситуацію, не поділяли загальної ейфорії. Ми вже наводили слова Уїнстона Черчілля. Але й у самому кабінеті Чемберлена було чимало опозиціонерів умиротворительському курсу прем'єра. Якщо Іден до своєї відставки на засіданнях кабінету, а згодом у своїх виступах у палаті громад завжди у ввічливій "парламентській" формі висловлював свою незгоду з таким курсом, то імпульсивний Дафф Купер, перший лорд адміралтейства, йшов у бій з відкритим заборолом. "Я хочу, щоб усі мої колеги знали, -- заявив він напередодні своєї відставки 2 жовтня 1938 р., -- що настане такий момент, коли через відступництво від Чехословаччини почнеться нова європейська війна". Купер попереджав прем'єра, що він став на хибний шлях, віддаючи у розмовах із Гітлером перевагу "магії чистих переконань", в той час як фюрер сприймав лише мову "броньованого кулака" (44.95-96).

Уїнстон Черчілль, змальовуючи ці драматичні події, так згадує про епізод з відставкою Даффа Купера: "В середовищі консерваторів у родинях і серед найближчих друзів виникали такі конфлікти, яких я не спостерігав ніколи... Вирішити ці суперечки не міг ні радісний натовп, що вітав Чемберлена по шляху з лєтовища, або на Даунінг-стріт, чи на навколишніх вулицях... В той момент, коли Чемберлен панував над переважною більшістю громадської думки, Дафф Купер пробився через радісний натовп, щоб заявити про свою повну незгоду з його вождем". У своєму виступі Купер перерахував усі агресивні кроки Гітлера від порушення Версальського договору і аж до вимоги віддати йому Судетську область, при чому щоразу ж він (Гітлер) запевняв, що кожна наступна агресивна акція--це його остання вимога, і кожного разу висував нові претензії. "І все ж, резюмував Купер, прем'єр-міністр вважає, що він може покладатися на доброчесність Гітлера (77.147-148).

Чемберлен, цей хитрий царедворець, одержавши у спадок опозиційних своєму курсу міністрів від Ст.Болдуїна поступово примусив майже всіх їх подати у відставку і чимдалі більше оточував себе "однодумцями", тобто такими, що мислили категоріями самого прем'єра (23.96-97,100-102). Подібним чином діяли і його опоненти--Гітлер і Сталін, усуваючи зі свого оточення всіх, хто висував альтернативні думки.

У критичних ситуаціях Чемберлен нерідко просто пасував, часом вдавався до страусової тактики. Так, напередодні вилльосу Австрії він зібрався відпочити на лоні природи, попередньо зустрівшись із послом Рейху в Лондоні Гіббентропом, так само він повадився і в гострих ситуаціях під час переговорів у Москві напередодні нападу Німеччини на Польщу і навіть у період "дивної війни". Про це старий буркун скаржився своїм сестрам (23.111).

Через два дні--31 березня 1939 р. виступаючи в палаті громад, Чемберлен оголосив, що Англія гарантує недоторканість Польщі (11.194-197). Уся ця інсценівка була розіграна заздалегідь на засіданні кабінету, де радикальні члени уряду в ультимативній формі просто примусили прем'єра виступити з заявою про гарантії Польщі. Наступного дня Чемберлен у своїй відповіді членам палати громад на заздалегідь заготовлене запитання заявив, що уряд його величності відчуває себе зобов'язаним подати польському урядові усю можливу допомогу в односторонньому порядку. У такий спосіб Чемберлен вирішив трохи полякати Гітлера, формально не беручи на себе жодних конкретних зобов'язань (23.178). Причому зроблено це було у специфічній формі британської традиційної парламентської процедури. Напередодні виступу в парламенті прем'єр-міністр запросив радянського посла Майського й ознайомив його зі змістом заяви. Але Майський не міг висловити позиції з цього приводу, оскільки не мав часу проконсультуватися з Москвою (37.384-385). Цей епізод

з подачі самого І.Майського особливо багатослівно описано апологетичною історіографією. Справа зображується таким чином, ніби ця заява Чемберлена була несподіваною не лише для радянського посла, але навіть і для польського уряду. Вона трактується як "односторонні" тобто фігові гарантії. Для більшої аргументації тут завжди наводяться думки Ді Ллойд Джорджа, якими він ніби-то у довірливій формі поділився з радянським послом: "Ми даємо гарантії Польщі й Румунії, але що ми можемо для них зробити в разі нападу Гітлера? Майже нічого!" (37.387). Але в такому випадку цілком логічною виглядає й побудова Чемберлена, що Англія нічого не могла зробити для захисту Чехословаччини. Ця версія і досі гуляє по сторінках "доперебудовної" літератури про передвоєнні відносини, хоча вона лише частково відповідає дійсності. Насправді ж відразу після того, як Гітлер поставив ультиматум польському урядові про передачу всієї повноти влади в Данцігу німецьким властям і надання Рейху права на екстериторіальні дороги через польський коридор, посол у Варшаві Говард Кеннард одержав завдання провести консультації з міністром Ю.Беком. В ході цих консультацій було вироблено, а згодом і підписано спеціальний таємний протокол про консультації з польським урядом. Коли ж німецькі маневри навколо Данціга й коридора посилювалися, Чемберлен зажадав від Кеннарда з'ясувати у Бека чи Польща заперечуватиме проти англійської "односторонньої" заяви. На що він одержав однозначну відповідь -- Польща без жодних заперечень підтримувала таку акцію британського прем'єра (85.1.500).

Навіть більше, Бек попросив негайної аудієнції у Чемберлена і вже через три дні прибув до Лондона. Результатом його переговорів там було підписання договору про двосторонні гарантії. Зрозуміло, що ці дії можна оцінювати по різному, як це й роблять історики, або як це й робили тогочасні політики. Але відкидати реальних фактів не має права жоден

дослідник, з яких концептуальних позицій до їхньої оцінки він би не підходив. Інша річ, якщо йдеться про ефективність двосторонньої англо-польської, а фактично трьохсторонньої (адже гарантії існування польської держави дала свого часу й Франція) угоди. Зрозуміло, що її ефективність залежала від позиції не лише Англії й Франції, а й СРСР, але насамперед цю проблему мала вирішувати не Англія, Франція або СРСР, а Польща. Адже це про її інтереси, про її недоторканість йшлося в англо-французьких гарантіях, а не про недоторканість кордонів Англії й Франції.

Протягом кількох сторіч "польське питання" дестабілізувало становище у Європі. Від часів Кревської Унії, Народно-визвольної війни українського народу, й 25-літньої Північної війни, від часів трьох поділів Польщі імператрицею Катериною і її європейськими союзниками, наполеонівських війн 1805-1813 рр., коли перед Росією постала реальна загроза відновлення польської держави на її західних кордонах, і нарешті від часів паризької конференції, де ця держава була відновлена, проблема Польщі час від часу до краю загострювала європейську політику. Навесні 1939 р. настав один із таких повертних моментів в історії Європи, коли польське питання знову поставило континент перед вибором -- мир або війна. Протистояння двох держав на сході Європи, а саме такими були одвічні стосунки між Польщею й Росією, зрозуміло, й цього разу ставило розв'язання польського питання у залежність від позиції не лише Німеччини і західних союзників Польщі, а й, безсумнівно, від позиції СРСР.

Головний біль у британських політиків з'явився з самого початку відтворення польської держави. Ще на Паризькій конференції у зв'язку з польською агресією проти ЗУНР і замірами на чеську та німецьку Силезію, частину литовських земель Д.Ллойд Джордж відзначав, що "спогади про "Велику Польщу" завдавали чимало клопоту тим, хто бажав розв'язати

питання про національні кордони на ґрунті етнічного принципу й історичних традицій. Коли поляки викладали свою програму на конференції їхні вимоги... мусили були здаватися надмірними й недопустимими (35.176). Видатний британський політик хоч і в завуальованій формі звинувачував представників Польщі, а заодно й увесь польський народ, "який ще сам не встиг покуштувати смаку свободи", у тому, що він "прагнув підкорити собі інші". Новий напад головного болю у британських політиків виник у зв'язку з польсько-українсько-російською війною 1920 р., коли наступ Тухачевського на Варшаву, здавалося, поставив під сумнів саме існування польської держави. Тоді міністр Керзон і висунув "лінію", як демаркаційну межу між власне польськими, українськими та беларуськими землями. Але за ті еволюції Чемберлен жодної відповідальності не піс. Тепер "польське питання" знову перемістилося в центр британської зовнішньої політики.

Опинившись між двома агресивними диктаторськими режимами, Польща постійно відчувала тиск з боку кожного з них. Росія тримала на польсько-біларусько-українському кордоні велику армію. На північ від Біларусії Польща межувала з ворожою Литвою, оскільки вона загарбала у Литви цілий Вільнюський край, а на заході й півночі увесь периметр кордону являв собою зону постійної небезпеки, оскільки образа версальського договору примусила 2,5 млн німців мешкати на землях, відлучених від Німеччини на користь Польщі. Тепер Чемберлену доводилося розсьорбувати спадщину і Ллойд Джорджа і Падеревського.*

---

* Ігнаци Ян Падеревський, видатний польський діяч. Відомий діяч польського національного відродження. Певний час був прем'єром відродженої Польщі. На Паризькій мирній конференції вимагав прилучення до Польщі якомога більшої частини німецьких, а також українських і біларуських земель.

Нацистські політики вміло грали на експансіоністських амбіціях польських надмірно гонорових полковників--ще гоноровитіших, ніж їхні попередники Падеревський, Дмовський та Пілсудський. Герман Герінг, запрошений на полювання у Біловезьку пущу в січні-лютому 1935 р., підігрівав антиросійські настрої тодішніх польських керівників. Він запропонував їм антиросійський союз і спільний похід на Москву, особливо підкреслюючи, що Україна могла б стати в такому разі зоною впливу Польщі. До цього питання він знову повернувся в серпні 1938 р. у своїх бесідах з послом Ліпським (43).

Певна частина польського політичного істеблішменту досить прихильно ставилася до цих закидів нацистського керівництва, але навіть при всьому їхньому авантюризмі польські керівники все ж віддавали перевагу політичному заповітові Юзефа Пілсудського, який закликав однаковою мірою дистанціюватися у геополітичних розрахунках як від Німеччини, так і від Росії. Напередодні (21 березня) приєднання до Рейху Мемельського краю Ріббентроп викликав до себе польського посла Ліпського і серед інших вимог поставив перед ним питання руба "досягти домовленості з Німеччиною на антирадянській основі", так в усякому разі доносив у Варшаву посол. Але розрахунки полковника Бека все ж базувалися на тому, щоб не зв'язуючи себе зобов'язаннями ні перед Рейхом, ні перед СРСР, примусити Англію подати Польщі всебічну, особливо матеріальну допомогу. Його переговори в Лондоні на початку квітня 1939 р., а також у перші травневі дні зводилися до того, щоб одержати в Англії великі кредити на придбання зброї і заручитися військовою підтримкою Англії на випадок агресії проти Польщі. Особливо ці вимоги посилювалися напередодні й після розчленування Чехословаччини, до якого і Польща доклала рук, захопивши Тешинську Силезію.

Впродовж двох своїх візитів до Лондона Бек таки перетворив

односторонні британські гарантії на двосторонні. Польща зобов'язалася також виступити на допомогу Англії в разі загрози її незалежності. Це дало привід Едуардові Даладье заявити, що відтепер кордони Великобританії проходять не по Рейну, а по Віслі, на сотні миль на схід. Але на прозорі натяки Чемберлена підписати хоч би яку угоду з СРСР Бек неодмінно відповідав негативно. Він настирливо переконував Чемберлена, що будь-яка угода з СРСР про взаємодопомогу викличе ворожу реакцію з боку Берліна і наблизить початок війни. Часті візити Бека в Лондон, на його думку, мали залякати Гітлера, повернути його назад, до тих часів, коли польська карта розігрувалася на Вільгельмштрассе, як козир проти Сталіна, але польський міністр і його лондонський опікувач прорахувалися. Берлін уже розкладав інший пасьянс -- цього разу на кону стояла доля самої польської держави.

Тим часом Чемберлен не поспішав переходити від словесних заповіней у прихильності до Польщі до конкретних дій. У середині липня до Польщі подався генеральний інспектор заморських військ Великобританії генерал Е.Айронсайд. Він побував у різних частинах польської армії і навіть склав досить змістовну і схвальну доповідь про їхній стан і підготовку. Щоправда Айронсайд відзначив недостатнє оснащення польської армії, вимагаючи від британського уряду якнайшвидше видати Польщі кредити. Цю доповідь Уїнстон Черчілль назвав "найсприятливішою" (34). Але, перебуваючи у Польщі, генерал недвозначно заявив, що Англія не бажала б ув'язуватися у світову війну через "випадкові зіткнення" на польсько-німецькому кордоні. Втручання Англії і введення в дію її гарантій, підкреслював, генерал, стане можливим лише після докладного вивчення умов, за яких вони мають відбуватися (15.274,379,411,486). Отже, Англія була далека від того, щоб автоматично прийти на допомогу Польщі в разі виникнення конфлікту на її західних кордонах.

Генерал безумовно був послідовним у виконанні вказівок прем'єра--не брати на себе жодних зайвих зобов'язань. А сам прем'єр у цьому плані діяв ще послідовніше. Коли 29 березня 1939 р. Гітлер розірвав польсько-німецький пакт про ненапад, і Бек поїхав у Лондон, аби випросити у Чемберлена 500 мільйонів фунтів стерлінгів на придбання озброєнь, той не поспішав їх вишукувати. Переговори про надання Польщі позики затяглися на довгих три місяці. Лише 2 серпня Польща одержала кредит (замість пільгової позики) на дріб'язкову для такої справи суму--8,5 мільйона фунтів стерлінгів. Гітлер кваліфікував англо-польську кредитну угоду однозначно-- Англія за Польщу воювати не буде (39.253). Але він жорстоко помилився.

Чемберленові не вдалося відкритись остаточно від зобов'язань прийти на допомогу Польщі. Дізнавшись про воєнні приготування в Німеччині, Чемберлен надсилав Гітлеру листа, в якому недвозначно підтверджує рішення англійського уряду прийти на допомогу Польщі. В Англії почалася часткова мобілізація, демонстративна евакуація жінок і дітей зі столиці. Проте Чемберлен висловлював сподівання на мирне врегулювання: "В питаннях, що виникають між Німеччиною і Польщею,--писав він фюреру,--я не бачу нічого, що виключало б врегулювання без застосування сили"... Коли посол Гендерсон разом з бароном фон Вайцзеккером прибули з Берліна до Берхтесгадена, щоб передати цей лист Гітлеру він уже знав його зміст. Він з порога зустрів посла патер-ностером: "Як Англія може підтримувати цих людей, цих гвалтівників, цих озвірілих мучителів польських німців?" -- горлав Гітлер. Після перерви, яку фюрер оголосив нібито для ознайомлення з текстом листа і підготовки відповіді, він вручив Гендерсону її текст. Там говорилося: "Британський уряд інформує мене, що ви будете змушені подати допомогу Польщі в будь-якому випадку інтервенції з боку Німеччини. Я беру цю заяву до

уваги і запевняю, що вона не може викликати жодних змін у рішучому намірові німецького уряду забезпечити інтереси Рейху". Далі між послом і Гітлером відбувся короткий, але дуже змістовний діалог: "Чемберлен -- друг Німеччини! -- наполягав посол, -- і він залишиться її другом!" "Тим більше підстав жалкувати, що він не може зробити крок назустріч нам", -- відрізав Гітлер. Гендерсон ще силкувався довести, що його слова не порожній звук. Останнім його аргументом на підтвердження своїх слів було те, що Чемберлен не включив до свого уряду Черчілля, хоча багато хто в парламенті вимагав цього (39.309-311). Але Гітлера ці аргументи вже не цікавили.

Англійський уряд змушений був ще раз демонструвати свою готовність виступити на допомогу Польщі. 25 серпня о 6 год. 35 хв. Галіфакс разом з послом графом Едвардом Рачиньським підписали пакт про взаємодопомогу, а також два секретних параграфи до нього, де вже чітко вказувалося, що під словом "агресор" мається на увазі Німеччина, а під "польськими інтересами", які могли бути враженими, мався на увазі Данціг (29.323). Таким чином крапки над "і" було розставлено.

Реакція Гітлера на цей крок відома. Він змушений був перенести дату наступу на Польщу з 26 серпня на 1 вересня.

Так що бажаної мети Чемберлен цим актом не досяг. Справи з умиротворенням зайшли надто вже далеко.

VI. "Тримати Росію у грі"

Про англо-франко-радянські переговори весни—літа 1939 р. є величезна література, як в СІД, так і на Заході. Майже всі її перипетії подано у російськомовних докумен-

тальних збірниках, мемуарах, численних дослідженнях.*

Українською ж мовою на цю тематику у попередні роки було видано лише одну монографію, у якій досить побіжно розглядалися окремі деталі міжнародних відносин переддня другої світової війни.

До чого ж зводилися висновки дослідників передвоєнних трьохсторонніх переговорів, на кого покладалася вина за їхній зрив? Відповідь на ці запитання може бути однозначною. Адже ідеологічний прес здійснював невідпорний тиск на всю друковану продукцію більшовицько-імперської Росії. Вина однозначно покладалася на англо-французьку сторону. "Если СССР добивался соглашения о борьбе с агрессией, то Англия и Франция систематически отвергали его, предпочитая вести политику изоляции СССР, политику уступок агрессорам, политику направления агрессии на Восток, против СССР" (19.542). Виходячи з цих настанов "исторической справки", Ф.Волков, перефразовуючи відому фразу Ворошилова доходить висновку, що "англо-франко-советские переговоры потерпели поражение не потому, что СССР заключил договор о ненападении с Германией"... а "наоборот, договор был заключен именно потому, что московские переговоры были сорваны Англией и Францией и стала очевидна невозможность добиться соглашения с ними" (6.422). Набагато красномовніше резюмує трьохсторонні переговори найплідючіший апологет сталінської дипломатії В.Сіполс. Висновкам про причини зриву переговорів він присвячує аж п'ять сторінок своєї монографії (67.415-419), але квінтесенція його просторікувань зводиться

---

* Год Кризиса. 1938-1939. Документы и материалы, т.2.-М., 1990; Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937-1939, т.2.-М., 1981; Уинстон Черчилль. Вторая мировая война. Кн.1.-М.,1991; Майский И.М. Воспоминания советского дипломата, 1925-1945.-М., 1987; Кузнецов Н.Г. Накануне.-М., 1966; Мосли Л. Утраченное время. -- М., 1972; Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит.-М.,1980; та ін.

зрештою до одного речення: "Своей позорной политикой попустительства агрессии, своей узкоклассовой, империалистической политикой поощрения германской и японской агрессии против Советского Союза реакционные правящие круги западных держав дали агрессорам возможность подготовить и развязать вторую мировую войну". СРСР, зрозуміло, "шел в авангарде борьбы народов за мир, против агрессии..." Щоб закінчити цей пантеон цекістських оцінок, мабуть, слід навести ще один витяг з суловсько-громикинського офіціозу: "В ходе переговоров об этом пакте (ідеться про те, що СРСР запропонував урядам Англії й Франції підписати договір про взаємну допомогу.--А.Т.), а затем переговоров о заключении военной конвенции с Англией и Францией Советский Союз сделал все возможное, чтобы достичь соглашения с ними, однако стоявшие у власти в этих странах сторонники сговора с Германией и Японией за счет СССР не желали считаться с законными требованиями гарантий его безопасности... По вине западных держав развитие событий в 1939 г. пошло не по пути создания коллективной безопасности" (31).

На жаль, і в написаній з об'єктивних позицій згадуваній вище книзі В.Ковалю* висновок мало чим відрізняється від наведених вище. "Провал московських переговорів з вини західних держав мав найтяжчі наслідки для народів Європи. Реакційні уряди Англії та Франції зірвали останню можливість колективними силами миролюбних народів спинити агресора. Гітлеру було відкрито шлях до війни" (33). Тут усе правильно. За винятком одного--попри всю реакційність урядів Чемберлена і Даладье усе ж московські переговори зірвали не вони, а Йосип Сталін, діючи в повному контакті з Адольфом

---

* Коваль В.С. Возз'єднання західно-українських земель та міжнародні відносини 1939-1941.-К.,1979.

Гітлером. Але у 1979 р. у СРСР про цей висновок писати було зась.

Про перебіг переговорів стисло перекажемо читачеві трохи нижче, зараз же звернемося до "поворотного моменту" в зовнішній політиці Сталіна напередодні другої світової війни -- XVIII з'їзду ВКП(б). У своєму виступі на цьому з'їзді Сталін у кількох місцях у дещо завуальованій формі дав зрозуміти, що з Англією і Францією для Росії спільного шляху немає. По-перше, він звинуватив англійський і французький уряди в тому, що своєю мюнхенською політикою вони переслідували лише одну мету -- підштовхнути німців "дальше на восток, обещаю им легкую добычу и приговаривая: вы только начните войну с большевиками, а дальше все пойдет хорошо" (7.13).

Паталогічна підозріливість Сталіна, його хворобливі уявлення і безмежна підступність призводили до того, що він приписував Англії й Франції ті заміри, про які мріяв сам. Виношуючи доктрину переможної для СРСР другої світової війни, що має завершитися серією нових пролетарських революцій, Сталін саме таку стратегію підштовхування війни приписував Англії й Франції, водночас залякуючи їх, що "политическая игра, начатая сторонниками политики невмешательства, может окончиться для них серьезным провалом" (7.14).

Виходячи з цього, Сталін давав вказівку: "Соблюдать осторожность и не давать втянуть в конфликт нашу страну провокаторам войны, привыкшим загребать жар чужими руками". Це вже був прямий натяк на політику щодо Англії, оскільки у багатьох своїх виступах Сталін тільки так і характеризував англійський імперіалізм, що любить вести "війну чужими руками". Далі він так сформулював принципи радянської зовнішньої політики: "Мы должны, как и раньше, полагаться только на себя" (7.15,49,188).

Тільки повний невіглас, прочитавши такі рядки, міг ще

сподіватися, що Англія і Франція досягнуть будь-яких угод із Сталіним. Позиція, висловлена Сталіним на XVIII з'їзді ВКП(б), викликала на заході бурхливу полеміку. Його звинувачення на адресу Англії та Франції в тому, що вони поводяться як палії війни, його відмова "тягати каштани з вогню" в інтересах британського імперіалізму були розцінені у Європі як прямий натяк на зміну політичного курсу СРСР. Чимало всіляких домислів викликав і той факт, що на з'їзді не було надано слово наркомом закордонних справ Литвинову. Улам, щоправда вважає, що цим кроком Сталін вирішив трохи полоскотати нерви у закордонних відомствах європейських столиць. У Берліні вважали, що "єврей Литвинов впав в неласку", а західні спеці дійшли висновку, що патріот системи колективної безпеки в Європі зазнав поразки у боротьбі з кремлівськими прагматиками (75.503).

І все ж Чемберлен і Даладье пішли на розширення діалогу з Москвою, оскільки після розчленування Чехословаччини і посилення агресії Гітлера проти Польщі іншого виходу в них не було. Тепер гляньмо конспективно, як же і за яких умов точилися переговори у Москві.

За кілька днів по окупації німцями Праги після візиту в Лондон найвищих посадових осіб з Парижа було вироблено спільну декларацію, з якою Форін офіс звернувся до Кремля з пропозицією підписати текст попередньої декларації чотирьох (Великобританії, Польщі, СРСР, і Франції) і в разі виникнення в Європі будь-яких загрозливих подій негайно обговорити кроки щодо вироблення спільних акцій проти агресивних підступів (75.1,288,306-310). Литвинов одержав текст цієї декларації вже 21 березня. Відповідь на ці пропозиції Англії й Франції Кремль затримав майже на цілий місяць. Лише 17-18 квітня зустрічні пропозиції Литвинова було вручено британському й французькому міністерствам закордонних справ.

Тенер уже й Галіфакс не поспішав із відповіддю. При цьому треба взяти до уваги два чинники. Перший з них — це особисті погляди Чемберлена і його міністра закордонних справ. "Я мушу зізнатися у глибокій зневірі до Росії, я ні на крихту не вірю її можливості вести успішні наступальні дії, навіть якби вона цього прагнула. І я не довіряю її мотивам". Так визначав свої позиції Чемберлен у приватному листі. Саме виходячи з цих позицій, Чемберлен і запропонував Ж.Бонне обмежитися лише консультаціями про спільні дії, спрямовані на відвернення подальшої агресії у Європі (86). Отже, якщо говорити про вихідні позиції англо-радянських переговорів, то британські лідери пішли на них всупереч власним бажанням, через силу, лише під тиском обставин і французької сторони. Усе своє політичне життя обидва вони виходили з того, що мати справу з більшовиками ганебно. До того ж викладки військових фахівців переконували їх у тому, що Червона армія мало чим може зарадити союзникам у разі виникнення конфлікту. Чемберлен не бачив жодної вигоди із союзу з СРСР і тому відверто не бажав брати на себе якихось конкретних зобов'язань. Але на прем'єра і його міністра здійснювали постійний тиск опоненти політики умиротворення Ллойд Джордж, Черчилль і група дипломатів, насамперед посол у Москві Сідс і завідуючий центральноевропейським відділом Стренг, які настійно радили вступити з Москвою в діалог.

Другий фактор, що змушував Галіфакса зволікати з відповіддю, полягав у тому, що в додатковому листі до Майського й Сурица Литвинов уточнював, яким саме країнам, розташованим між Балтійським і Чорним морями, Англія Франція й СРСР зобов'язувалися подати допомогу. В цьому переліку було названо не лише Румунію, а й Польщу, Фінляндію, Естонію, Латвію й Литву. Галіфаксу довелося зробити запити в міністерствах закордонних справ цих країн

про їхню згоду прийняти таку допомогу. Відповіді були неоднозначні. Ряд Прибалтійських країн від таких гарантій рішуче відмовився. Особливо настирливо пручалася Польща. Польських керівників не влаштовував жоден з варіантів залучення СРСР до спільних зобов'язань, і якщо французьке міністерство закордонних справ робило спроби знайти найприйнятніший для полковників компроміс, то англійська сторона просто скористалася цими зволіканнями, щоб якомога довше тягнути з прийняттям конкретних зобов'язань.

Тут, можливо, ще раз треба зупинитися на трагічній фігурі М.Литвинова, оскільки саме він та, можливо, ще дехто у Франції покладали найбільше надій на ці переговори. Для Європи, в тому числі й навіть для твердолобих у Англії, Литвинов був, до певної міри, як то кажуть, "своєю людиною". Він був позбавлений дебільного комплексу комчванства, притаманного більшості кремлівських функціонерів. Його промови на конференції про роззброєння читала вся Європа. Не могли не знайомитися на Даунінг-стріт і з його блискучими дотепними інтерв'ю західним кореспондентам. Він був особисто знайомий з такими дипломатичними зубрами як Вансіттарт, Кадоган, вів неодноразово переговори з Іденом. Під час встановлення американо-радянських відносин заізнався й з американським президентом, його дипломатами. Ще в лютому 1937 р. у своїй бесіді з американським послом Дж. Дейвісом він висловив подив з приводу того, що в Англії не можуть збагнути такої простої речі, що як тільки нацисти встановлять своє панування в Європі вони прагнутимуть проковтнути й британські острови. Дейвіс пригадував, що протягом тривалого часу Литвинов наполягав у своїх бесідах з ним на злочинності й безперспективності політики умиротворення і завжди підкреслював готовність СРСР твердо стояти на захисті принципів колективної безпеки (12,49,61,80,92,165).

Але Галіфакс і Чемберлен ніколи не були співрозмовниками

Литвинова, до того ж вони не були й професійними дипломатами. І хоч Литвинов, який блискуче володів англійською мовою, чимало зробив для нормалізації англо-радянських відносин, для Чемберлена й Галіфакса він був лише одним із "більшів", при тому, що у нього було чимало прихильників у вищих державних ешелонах європейських країн. Але на Англію це мало поширювалося.

Коли Литвинов вручив свої 8 пунктів британському та французькому міністрам, а відповідь усе не надходила, настав час радикальної і відкритої переорієнтації Сталіна на Гітлера. Машина за інерцією ще крутилася, а Галіфакс і Чемберлен в умовах, коли дорогий був кожен втрачений день, не поспішали. Засідання кабінету міністрів, де обговорювалися пропозиції Литвинова, проводилися без кінця, хоча литвиновські пропозиції, як про це й було сказано у преамбулі, повністю виходили з англо-французьких і давали змогу на цьому ґрунті досягти спільної угоди (14.228).

Роз'яснюючи послові Сідсу свою мету, Литвинов втлумачував йому, що стаття 2 спеціально розрахована на підтримку англійських пропозицій, а стаття 4 доповнює англійську декларацію про допомогу Польщі, щоб уникнути двоїстості у визначенні агресії проти неї. Стаття 5, за словами Литвинова, мала на меті переглянути польсько-румунські угоди, що попередньо уклалися як проти Німеччини, так і проти СРСР. Потреба у статті 7 диктувалася відсутністю конвенції про воєнну співпрацю на стадії ведення переговорів. Розроблений Литвиновим і, безсумнівно, схвалений Сталіним проект документу мав зовні збалансований і довершений характер і міг стати основою три -- або навіть багатосторонньої угоди. Але події розвивалися у зворотному напрямку.

Сталін уже зробив свій вибір. Він лише чекав слушного моменту, щоб розкрити карти. До самих першотравневих свят помітних зрушень у позиціях сторін не відбулося. Повер-

нувшись додому після святкового прийому, Литвинов стурбовано промовив дружині Айві--"вони міняють напрямок своєї політики". Ці слова вона через багато років передала друзям у Лондоні. Два дні згодом вночі проти 4 травня Сталін після тривалої розмови звільнив Литвинова з посади наркома. "Усьому кінець", -- зробив запис у щоденнику відставний нарком (64.74).

Англія була шокована звісткою про зміну наркома у Москві, шокована не так самим фактом, як формою сповіщення про нього. В указі Президії Верховної Ради навіть не було згадано прізвища Литвинова і не вказано причин його відставки. Лише в маленькій замітці, набраній петитом, повідомлялося, що нарком пішов з посади за власним бажанням. Ця ледве помітна заміточка, пише автор, викликала найбільшу сенсацію в усьому світі. Її трактували як кінець старої епохи (79.3-4). Спочатку всі звернули увагу лише на те, що Литвинова заступив Молотов--його повна протилежність--і лише згодом утаємничені в зовнішню політику люди збагнули, що ціна (верховенство СРСР над Балтійськими країнами і навіть частиною Польщі), за яку радянці згодяться підтримати Східну Європу, зросла для західних союзників надмірно. Водночас вона стала прийнятною для Німеччини (28.132-133). Молотову ж, навпаки, треба було лише кілька тижнів, щоб зрозуміти -- йому не вдасться перехопити в Англії гегемонію над усією Польщею й Румунією, він зможе розв'язати ці проблеми на прийнятних для нього умовах, якщо запропонує пакт Німеччині (48.5-6). Так, багато років згодом коментували цю подію англійські дослідники.

Що ж до офіційної реакції британської дипломатії, то вона була стриманішою. Телеграфуючи зміст офіційного повідомлення (указу Президії Верховної Ради) Сідс вказував, що напередодні він був на прийомі у наркома, але той не прохопився жодним словом про майбутню відставку (14.410).

Уже в наступній телеграмі він розмірковував, що нове призначення у кремлівському дворі могло означати лише зникнення (яке так часто провіщали) пана Литвинова з політичної арени. Призначення ж Молотова посол кваліфікує як спробу "зміцнити наркомаг закордонних справ". Але для нас, -- зауважує посол, -- найважливіше, чи не означають ці несподівані зміни у такий відповідальний момент (коли наші переговори з позиції радянської сторони підозріло перервані на цілих два тижні) повної відмови від литвиновської політики колективної безпеки... і чи не означають вони переходу до політики ізоляції, співзвучнішої з останніми промовама Сталіна. На жаль, ні для мене, ні для будь-кого з іноземних представників немає зараз жодної можливості дати відповіді на ці запитання, оскільки ми не маємо жодного натяку на офіційну інформацію. Нас тримають в атмосфері повної неінформованості щодо причин призначення Молотова, або про готовність Молотова прийняти нас". Ще кількома рядками нижче посол з турботою констатує, що в радянській пресі немає жодної реакції на виступ прем'єра у парламенті, де він 2 травня 1939 р. у відповіді на депутатський запит заявив, що переговори у Москві проходять у дружній обстановці (47). Зачекаємо день-два, з обережним оптимізмом резюмував посол (14.413).

Нагомість у Лондоні в радянському посольстві панували інші настрої. У відповідь на поставлене Галіфаксом руба запитання, чи не означають персональні переміщення у Москві також і зміну політичного курсу, Майський не вагаючись жодної секунди, відповів, що в Радянському Союзі на відміну тому, що часто спостерігається на Заході, "окремі міністри не проводять своєї власної політики" і що пропозиції, зроблені радянською стороною 17 квітня залишаються в силі (37.396).

У відповіді, одержаній з Лондона 8 травня, Галіфакс стримано наполягав на тому, що гарантії Польщі й Румунії

конче потрібні, в той час як для СРСР на даному етапі жодної реальної загрози нападу не існувало. Що ж до гарантій Прибалтійським країнам, то він пропонував провести з ними консультації, щоб з'ясувати позицію урядів цих країн і заручитися принаймні їх бажанням отримати такі гарантії (14.487).

Далі надамо знову слово послові Англії в СРСР Уільяму Сідсу: "Чутки про можливу відставку Литвинова поширювалися в середовищі дипломатів ще з часів Мюнхена, -- тому посол визначає три можливих фактори, що могли до цього призвести.--"По-перше, відставка Литвинова може означати відмову від політики колективної безпеки, яка протягом тривалого часу була пов'язана саме з його іменем". Повторивши тезу про політичний ізоляціонізм, яку він наводив у телеграмі від 4 травня, Сідс водночас застерігає від покvapливих висновків, "оскільки увесь досвід попередніх тижнів показує, що уряд СРСР усе ще відкритий для співробітництва. В кожному разі офіційні заяви Потьомкіна, Сурица, Майського та й самого Молотова свідчать про те, що суттєвих змін у зовнішній політиці не передбачається... Залишається ще дві причини відставки Литвинова, -- веде він далі.--Перша з них, а її не можна виключати з огляду на країну, де все підпорядковано волі лише однієї людини, полягає в тому, що Литвинов у чомусь посмів заперечити Сталіну, чи то в силу того, що надто енергійно обстоював певну політичну лінію, чи то в силу того, що не спромігся передбачити певні зміни" (у поглядах Сталіна.-А.Т.). Далі посол відзначає, що після великих чисток тридцятих років відставка Литвинова пройшла у країні непомітно. Він також підкреслює, що хоч Литвинов і був членом ЦК ВКП(б), він ніколи не належав до найближчого оточення Сталіна, а наркомат закордонних справ, який він упродовж багатьох років очолював, завжди був другорядним відомством.

Сталін, на думку Сідса, ніколи не любив Литвинова, хоч визнавав його високу кваліфікацію і цінував його як фахівця. Можливо саме тому, міркував Сідс, Литвинову так довго щастило обіймати посаду наркома й уникати долі багатьох своїх соратників по партії.

Третім чинником відставки Литвинова Сідс вважає надзвичайне загострення міжнародної обстановки і прагнення Сталіна повністю підпорядкувати собі наркомат закордонних справ, а отже, й усю зовнішню політику. Тому-то він і призначив наркомом другу особу в державі--голову раднаркому Молотова (14.542-546).

Телеграма Сідса цікава для нас ще й тим, що в ній він подає свої особисті прогнози щодо подальшої долі трьохсторонніх переговорів у Москві, а також свою оцінку Литвинову і його ролі у формуванні зовнішньої політики СРСР. Він тверезо резюмує, що за такої системи, яка існувала в Росії, нарком не міг проводити якусь незалежну від Кремля політику, але він, за словами Сідса, "безсумнівно, справляв істотний вплив на вироблення зовнішньополітичного курсу і міг досить активно обстоювати ту, чи іншу позицію. Можливо, справжні причини відставки Литвинова ніколи не стануть загальновідомими, або про них повідомлять через певний час".

Сідс підкреслює, що відтоді, як він приїхав до Москви репрезентувати інтереси Британії, він завжди зустрічав в особі радянського наркома людину, з якою йому було приємно мати справу. У своїй досить таки багатослівній депеші посол висловлює обгрунтовані побоювання, що з Молотовим йому і його колегам буде набагато складніше вести переговори, оскільки за його прогнозами, має початися процес грузинізації НКЗС. Щоправда цей прогноз Сідса не виправдався, натомість почалася "енкаведизація" персоналу наркомату. Не справдилися сподівання Сідса і на те, що призначення Молотова прискорить процес вироблення і узгодження доку-

ментів. Молотов виявився ще кращим "затягувачем", ніж Троцький під час переговорів 1918 р. у Бересті. Не заслали Литвинова й у Сибір разом з його англомовною дружиною Айві, чого побоювався Сідс. Хоча в цілому британський посол виявився далекоглядним фахівцем, понад місяць йому ледве не щодня доводилося мати контакти з Молотовим, але результату він так і не домігся. Справа дійшла до того, що вишколений дипломат, упевнившись у безплідності всіх своїх зусиль перебороти дилетантизм Чемберлена і надлюдську садистську впертість Молотова, змушений був зрештою подати у відставку (14.542-546).

Нагадаємо конспективно, як же велися політичні переговори у Москві після відставки Литвинова. Як уже говорилося вище, Молотов одержав англійські пропозиції лише 8 травня, але майже годинна його розмова з послом була беззмістовною і безплідною. Англо-французькі пропозиції не справили на нового наркома позитивного враження. Відповідь на них було вміщено в передовій "*Известий*" (30), де Англію звинувачували в тому, що вона лише хоче мати вигоди від союзу з СРСР, а йому жодних гарантій допомоги не обіцяє.

16 травня зовнішньополітичний комітет британського уряду заслухав доповідь начальників штабів, в якій наголошувалося на необхідності розширити співробітництво з СРСР. Лорда Чатфілда в цьому висновку підтримав міністр торгівлі О.Стенлі (60). Але Чемберлен, спираючись на підтримку Галіфакса, знову виступив проти будь-яких додаткових зобов'язань щодо СРСР, оскільки це лише могло прискорити напад Німеччини на Польщу (62). Тут Чемберлен повністю відтворював позицію польського міністра Ю.Бека.

За день до того, 15 травня, Сідс одержав письмову відповідь на франко-британські пропозиції від 8 травня. СРСР пропонував підписати троїстий пакт, але Молотов знову наголошував на особливій зацікавленості СРСР у

Прибалтійських країнах (29.458-459). 19 травня в палаті громад розгорнулися гострі дебати про переговори у Москві. Черчілль, Ллойд Джордж, Еттли, Сінклер, Грінвуд піддали позицію Чемберлена гострій критиці, вимагаючи від нього рішучішої позиції щодо підписання договору з СРСР (76.376).

Коли в Лондоні стало відомо, що 22 травня Німеччина й Італія уклали між собою "Сталевий пакт", ситуація в парламенті ще більше загострилася. Чемберлен зрештою змушений був погодитися на продовження переговорів і навіть на підписання договору з СРСР, чого настирливо вимагала від Англії Франція (36; 14.640-646). Ще через два дні 24 травня Галіфакс визнав, що зрив переговорів між СРСР, Англією і Францією може підштовхнути Німеччину до війни проти Польщі. Але думки прем'єра і міністра усе ще були прикуті до того, що зайві зобов'язання можуть стати для Англії надто вже обтяжливими (61).

У цей самий час у Женеві відкривалася чергова сесія ради Ліги націй. Між Майським, що за дорученням Молотова, представляв там інтереси СРСР, і Галіфаксом відбулися інтенсивні консультації щодо подальшої долі переговорів і троїстого пакту. Зрештою Англія погодилася на радянські пропозиції і 27 травня англійський посол у Москві Сідс вручив Молотову ще один англо-французький проект пакту про взаємодопомогу. Аналогічний текст вручив і французький посол Ж.Пайяр.

VII. Пристрасті по "непрякій агресії"

Отже, другий тур переговорів у Москві (якщо рахувати ту їхню частину, що проводилася до відставки Литвинова, за першу) завершився тим, що англо-французька сторона повністю прийняла радянські вимоги і всупереч переконанням прем'єра під тиском реальних подій і невідпорної загрози

війни, а також під тиском тих сил у Англії і насамперед у Франції, що виступали за створення спільного фронту проти Німеччини. Але такий поворот подій зовсім не влаштовував Сталіна, як не влаштовував він і Гітлера.

Для наступної фази переговорів характерне переведення їх із суто політичної площини на терен вироблення практичних документів і рекомендацій. З цією метою на допомогу виснаженому у попередніх словесних баталіях з Молотовим Сідсу з Лондона прибув надзвичайно здібний практичний дипломат, завідуючий центральноєвропейським відділом британського МЗС Уїльям Стренг. В сталіністській літературі цей факт подається як прояв зневаги до СРСР, оскільки, мовляв, якби Англія бажала досягнення реальної угоди, вона прислала б когось "соліднішого" -- Ідена, наприклад, якого Чемберлен терпіти не міг, або Галіфакса, котрий був у зовнішній політиці таким же дилетантом, як і його прем'єр і головний радник прем'єра Горас Вільсон. Усі ці спекуляції радянських істориків спрямовані насамперед на те, щоб закамуюфлювати істинного призвідника зриву трьохсторонніх переговорів, а ним був сам Сталін.

12 червня Стренг вилетів із Лондона, і вже 14 прибув до Москви. Одразу ж він включився у хід дипломатичних баталій. Але помітного зрушення з прибуттям Стренга тут не сталося. Перша його зустріч відбулася наступного дня. Протягом двох з половиною годин обидві сторони переконливо доводили свою повну готовність піти назустріч одна одній, при чому детально по пунктах обговорювалися проекти як англо-французької сторони, так і радянської. Як відзначав у своєму донесенні в Париж новий посол Франції П.Наджіар, що прибув на зміну Пайяру, Молотов зробив несуттєві зауваження з проблеми Балтійських держав, наголосивши, що не всі його сподівання тут справдилися (29.2.32). З метою збереження таємності обидві сторони домовилися, що в пресі жодних

повідомлень про враження від зустрічей не буде вміщуватися і жодної сенсаційної реклами, що завдала б шкоди "вразливому самолюбству" радянського уряду в пресі теж не буде опубліковано. Але вже другого дня "Известия", порушивши цю домовленість, вмістили інформацію про зустріч делегацій, при цьому коментуючи її в такий спосіб: "Результаты первой беседы и ознакомления с англо-французскими формулировками расцениваются в кругах Наркоминдела как не вполне благоприятные" (29.2.33). Сталін тоді та ще й задовго до червня вже очікував пропозицій Гітлера на ті аванси, які він йому дав і на XVIII з'їзді ВКП(б), і в наступних своїх кроках, включаючи відставку Максима Литвинова.

Подальше розгортання подій показало, що всі зусилля англійської сторони, підтриманої французами, наштовхувалися на відверте небажання Кремля піти на будь-які поступки і нарешті досягти взаємоприйнятної угоди. 17 червня о 10 год. ранку, пише англійський дослідник Леонард Мослі, величезний "ролс-ройс" з англійським та французьким прапорцями по обидві сторони капоту промчав через Красну площу і зник у воротах Кремля... Біля входу в будинок Комісаріату закордонних справ червоноармійці виструнчилися, коли трое чоловіків вийшли з автомобіля. Двоє з них -- Уїльям Стренг і сер Уїльям Сідс були вдягнуті у звичний одяг Уайтхолу -- чорний піджак, смугасті штани з чорною фетровою шляпою на голові; третій -- Поль Еміль Наджіар був у темно-сірому костюмі. На зустріч їм сходами спускався Володимир Потьомкін, заступник комісара закордонних справ. "З огляду на вигляд нашого друга, -- пробурмотів Наджіар, -- я відчуваю, що на нас чекає важкий ранок"... Стренг, хоч йому вже не раз доводилося бувати в цій кімнаті, так і не зник до її обстановки. Рідко йому доводилося вести переговори в таких важких умовах, як із фізичного, так і з психологічного погляду.

"Доброго ранку, панове, -- привітався Молотов англійською

мовою, а далі продовжив російською: -- Як ви пам'ятаєте, 2 червня уряд СРСР вручив вам, представникам Великобританії і Франції, проект договору, котрий, як пропонувалося, мав бути підписаний усіма трьома урядами. Мені немає потреби нагадувати вам деталі цього проекту, спеціальний представник від англійського уряду приніс мені відповідь ваших урядів, у якій дано відмову прийняти нашу пропозицію".

Почувши слово "відмова" Стренг наважився урвати Молотова: "У приставленій мною з Лондона відповіді немає відмови, а лише говориться, що перед тим як підписати такий пакт, слід встановити факт загрози застосування сили (Німеччиною.- А.Т.), а також факт згоди уряду країни, що стала об'єктом такої загрози, прийняти нашу допомогу. Ми не можемо погодитися з жодним текстом, який би перед усім світом створював враження, що ми втручаємося у внутрішні справи іншої держави. Це, позаяк, у кожному разі не є "відмовою", і я навіть привіз деякі пропозиції щодо поліпшення проекту договору".

Зрозуміло, для Сталіна і його вірного зброєносця Молотова подібні етичні міркування, що виходили із постулатів міжнародного права, нічого не важили. Тому вони на них і не звернули жодної уваги. "Це відмова, -- наполягав на своєму Молотов. -- Якщо ви гадаєте, що Радянський уряд збирається прийняти нові англійські пропозиції, то ви, мабуть, вважаєте нас дурнями і бевзями". Детально обґрунтування Молотова про відмову вести переговори на таких умовах було викладено у пам'ятній записці від 16 червня 1939 р. (29.2.33-34).

21 червня союзники вручили Молотову ще один варіант статті і договору, де йшлося про те, що допомога жертві агресії здійснюватиметься відповідно до принципів Ліги націй, але без того, щоб очікувати відповідних дій самої Ліги (87). Наступного дня "Известия" знову вмістили коментар, де на порушення домовленостей про секретні переговори йшлося

про те, що "нові" англо-французькі пропозиції не мають жодного прогресу порівняно з попередніми пропозиціями (90). Того ж дня в ході другої зустрічі Молотов відхилив ці нові пропозиції як неприйнятні (88;15.140-142). Важкі переговори, докладав своєму міністру Сідс, велися протягом кількох годин. Молотов усе ніяк не міг збагнути, якими ж мають бути дії СРСР (щодо Балтійських держав.-- А.Т.) в разі непрямой агресії, водночас він заявив, що зобов'язання, покладені на СРСР, як йому доповідали з Генштабу, будуть надто обтяжливими (15.142-143).

Далі в переговорах настала пауза. Під час цієї паузи 29 червня "І правда" опублікувала статтю Жданова, у якій сталінський клеветник заганяв позиції Англії та Франції звинувативши їх у цілеспрямованому зволіканні переговорів і нагромадженні штучних перешкодів. Насправді ж ці штучні перешкоди висувала радянська сторона. Стаття Жданова викликала в обох столицях -- Парижі і Лондоні -- надзвичайно гостру реакцію. Але оскільки ситуація у світі дедалі більше ускладнювалася, а агресивність Німеччини зростала, Англія і Франція мусли прийняти пропозицію СРСР і погодитися на поширення гарантій трьох держав і на Прибалтійські країни. Така згода надійшла до Москви 1 липня. Здавалося, нарешті й останнє заперечення СРСР було усунуто. Тоді Молотов поставив питання про "непряму агресію". Знову з ініціативи Кремля почалася нескінченна дискусія на тему про те, що таке "непряма агресія", хто і як має її визначати і як на неї реагувати. При цьому Молотов вимагав, щоб СРСР надали право в односторонньому порядку визначити сам характер непрямой агресії і без адекватних консультацій з її об'єктом знову ж таки в односторонньому порядку приймати рішення про втручання у справи незалежних Прибалтійських держав (29.2.50,51,74-81).

Висуваючи все нові й нові претензії Молотов фактично

нічого нового не пропонував, а лише товк воду у ступі. З приводу одного з його проєктів Сідс зробив у своїй телеграмі в Лондон такий коментар: "Я переставив деякі терміни *country, power, state* (країна, держава) радянського проєкту і дійшов висновку, що російський текст -- це не що інше як переклад французького перекладу нашого тексту" (15.272-273). Як видно і з цього коментаря англійського посла Молотов справді виявився ще кращим "загягувателем" переговорів, ніж Троцький, коли той виконував завдання Леніна у Бресті 1918 р. Коли уважно перечитуєш російський, англійський і французький тексти документів, створюється враження, ніби то був діалог сліпого з глухим, при чому обидві ролі, і сліпого, і глухого тут грав Молотов. А англійська і французька сторони лише прагнули розкрити сліпому очі, а глухому повернути слух. Нарешті 8 липня у телеграмі Галіфакса вперше прозвучала нота, чи не користується радянська сторона переговорами для того, щоб здійснювати тиск на Німеччину. Тут-таки він висловлює побоювання щодо можливого зближення СРСР і Німеччини.

Особливо ці його підозри посилися після бесіди з фінським повноважним міністром Гріненбергом, що перебував у Лондоні і вів з ним переговори наприкінці червня. Він також поділяв побоювання свого фінського співбесідника, що надання "більшовикам особливих повноважень у Балтійських державах" може призвести до інтеграції останніх у СРСР. Особливу стурбованість висловлює Галіфакс у зв'язку з постійними і настирливими натяками Молотова на т.зв. "казус Гахи", вимагаючи для СРСР одностороннього права визначати, який режим у Прибалтійських країнах є небезпечним для Радянського Союзу (15.279-280, 307-308).

Детально проаналізувавши хід тристороннього діалогу, Галіфакс знову висловлює сумнів, що у переговорах з Молотовим можливо буде досягти будь-якого помітного

прогресу, оскільки Молотов увесь час висунує все нові й нові заперечення, або аргументи. Зрештою, коли вже не було проти чого заперечувати, Молотов висунув новий аргумент: на прохання англо-французької сторони опублікувати текст політичної угоди, Молотов заявив, що це було б передчасно, доки не буде підписано воєнної конвенції (15.305-312). Тоді Галіфакс, втративши терпець викликав до себе Майського і поставив питання руба: "Як ви ставитеся до переговорів у Москві?" Майський відповів ухильно, що це, мовляв, справа Сідса, а не його (Майського). Галіфакс наступає далі. А чи взагалі радянський уряд прагне підписання договору, на що Майський відповідає ствердно. Тоді Галіфакс з подивом відзначає, якщо ці слова Майського відповідають дійсній позиції уряду СРСР, чому ж у такому разі з часу самого початку переговорів радянський уряд не просунувся на жоден крок уперед, тоді як англо-французька сторона весь час іде на поступки своєму партнерові (15.132). На це запитання Майський відповіди не спромігся знайти.

Нові пропозиції Лондона надходять 27 червня. В них Галіфакс відзначає, що Молотов буде очевидно без кінця висувати всілякі перешкоди в питанні про допомогу країнам, що їм гарантовано, або не гарантовано, а також із проблем "непрямої агресії". Тому він пропонує Сідсу внести на обговорення конкретні уточнення до статті I проекту Молотова від 2 червня. Зокрема він пропонує включити туди таке положення: "...агресія цієї держави проти таких країн, яким договірні сторони вважають за необхідне надати допомогу у збереженні їхньої незалежності або нейтралітету проти цієї агресії: Естонія, Фінляндія, Латвія, Польща, Румунія, Туреччина, Греція, Бельгія, Нідерланди та Швейцарія". Міністр висловлює сподівання, що ці поступки з боку західних держав мають зняти всі заперечення з боку радянської сторони. Але тут Франція внесла пропозицію включити до списку ще й

Люксембург (на одну країну більше, на одну менше, все одно.--А.Т.). Але далекоглядний Сідс висловлює стурбованість з приводу того, що внесення до списку країн, з якими СРСР не має дипломатичних стосунків, може ускладнити справу підписання тристоронньої угоди. Галіфакс іде назустріч послові і дозволяє йому зняти із цього списку ті країни, що можуть викликати ускладнення (15.173-317), йшлося про Голландію, Швейцарію. і Люксембург. Галіфакс як у воду дивився, Молотов справді назвав внесення до списку цих країн "новим фактором", і вони були, на його пропозицію, зі списку виключені (15.276-279).

Відомо скільки слів було витрачено для того, щоб довести наявність секретних протоколів до пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною, а також до договору про дружбу і кордон від 28 вересня 1939 р. Кілька років у пресі СРСР йшла дискусія, чи можна довіряти копіям, що збереглися в Німеччині. З високих трибун сам генеральний секретар М.Горбачов, роблячи невинні очі, доводив усім, що у радянської сторони ці протоколи не збереглися. Наводилися і такі дані, що Молотов, передаючи А.Громико справи, мовляв, забрав із собою якісь папери, і вони безслідно зникли. Ціла доповідь Яковлева на другому з'їзді народних депутатів СРСР була присвячена казуїстичним спробам ідентифікувати ці секретні протоколи. Нарешті, після заборони КПРС і при передачі в російські архіви суперсекретних документів політбюро ЦК в особистому сейфі генерального було знайдено оригінали всіх цих таємних протоколів і згодом обнародовано.* У якого ж сірка тепер треба позичати очі Михайлу Горбачову?

Але ж аналог першого з них знаходимо в опублікованих документах британського МЗС. Під час обговорення тексту троїстого англо-франко-радянського пакту Молотов ще на

---

* Вопросы истории, 1993, N1, с.6-15

початку липня 1939 р. запропонував додати до офіційного договору ще й секретний протокол про допомогу країнам--жертвам агресії. Обговорювалося декілька варіантів такої додаткової угоди, один з яких британський посол У.Сідс наводить у своїй телеграмі Галіфаксу від 4 липня 1939 р. Цитуємо її дослівно з деякими неістотними скороченнями: "Направляється запропонований радянським урядом текст статті першої секретного протоколу, а також статті третьої... Секретний протокол. Перший параграф слід читати в такому контексті: "Три сторони, що домовляються, дійшли взаєморозуміння, що стаття 1 угоди, підписаної між ними сьогодні, стосуватиметься таких європейських країн, в разі прямої або непрямої агресії проти них, при цьому під непрямою агресією мається на увазі внутрішній державний переворот, або зміна політики на користь агресора: Естонія, Фінляндія, Латвія, Польща, Румунія, Туреччина, Греція і Бельгія. Цей додаток слід вважати за такий, що не підлягає оголошенню (15.251-252).*

Тим часом не залишалася пасивною і третя сторона -- Німеччина. 17 липня до Лондона для участі в конференції, що мала виробити міжнародну конвенцію про квоти відстрілу китів прибув консультант Герінга з економічних питань і водночас начальник торгівельного відділу МЗС державний радник Гельмут Вольтат. Попри те, що його повноваження були надзвичайно обмежені, загадку перебування в Лондоні цього поважного чиновника було розкрито ще тоді. Спеціальний емісар Гітлера мав сприяти прискоренню

---

* До речі, кілька варіантів проекту цього секретного протоколу було опубліковано і в радянських документальних серіалах (18.131,133,139;81,89,90,102-103 та ін.). Оскільки домовленості не було досягнуто, радянська сторона жодного секрету з цього проекту не робила. Натомість підписані секретні протоколи до радянсько-німецьких договорів лягли на дно високих партійних сейфів, оскільки вони свідчили про брудну оборудку з нацистським режимом і мали конкретні наслідки.

підписання пакту про ненапад зі Сталіним, або принаймні поглибити його підозру до Чемберлена. Найцікавіше у цьому гороскопі те, що переговори з Вольтатом вів міністр зовнішньої торгівлі Роберт Хадсон, відомий як противник політики умиротворення. Оскільки кожен свій крок Вольтат координував з послом Дірксенom, а звідти інформація "просочувалася" в агентурі кола, про ці переговори були добре поінформовані в Москві. Від імені прем'єра в контакт із Вольтатом вступив Горас Вільсон. Майже кожен з авторів товстих книг про англо-німецькі відносини того періоду виклав подробиці цих "таємних" переговорів, про які дуже швидко стало відомо всім. Вільсон потім звинувачував Хадсона, що це він розбазікав про ці переговори. Хоч би що там було, ніякого пакту між Німеччиною й Англією підписано не було, і всі ці переговори виявилися чистої води політичним блефом. Але цей маневр Гітлера зробив свою справу. Вольтат поїхав з Лондона ні з чим, зате Ріббентроп привіз у Берлін пакт про ненапад.

Не утримався від широких коментарів цих "секретних" переговорів у своїх мемуарах і посол Іван Майський. Ряд свідчень про них опубліковано у спеціально виданому двотомнику документів (89). Ця публікація мала спростувати видану на Заході збірку документів про нацистсько-радянські відносини (41). Але звертає на себе увагу той факт, що західна "фальшивка" потім була підтверджена багатотомним серіалом документів німецького МЗС, а "архів Дірксена", який дуже вже збігався з відомою "історической справкой" так і залишився раритетом. У колах солідних дослідників цей двотомник ототожнюється з багатьма іншими "качками", спеченими на ідеологічній кухні ЦК КПРС вправними куховарками від ждановсько-суловської машини брехні.

Політичні переговори закінчилися на незавершеній фазі. 2 серпня Молотов зустрівся з англійськими представниками і в різкій формі заявив, що англійська сторона допустила

викривлення позиції СРСР у питанні про "непряму агресію", а парламентський заступник міністра закордонних справ у своєму виступі в палаті громад 31 липня зобразив справу так, ніби Радянський Союз хоче порушити незалежність і нейтралітет Прибалтійських держав (Ніби цього не було насправді!--А.Т.), і що розходження, які існують між двома сторонами є істинною причиною затримки в переговорах. При цьому, як відзначав у своєму донесенні Сідс, "Молотов був зовсім іншою людиною, ніж на попередній зустрічі" (15.570-574). Згодом Молотов запропонував зробити перерву у політичних переговорах і надати слово військовим.

Що ж таке сказав Р.Батлер, що так обурило Молотова? Річ у тім, що 31 липня в палаті громад прем'єр-міністр за традицією давав відповіді на запити членів парламенту. Лідер ліберальної партії Арчібальд Сінклер (відомий своїми антиумиротворительськими поглядами, згодом він став міністром авіації у коаліційному уряді Черчілля) зажадав від прем'єра відповіді про стан переговорів у Москві і про проблему "непрямої агресії", що обговорюється там. Чемберлен відповів, що в тому, що в Москві ведуться переговори немає жодного секрету. Переговори йдуть важко, але вони йдуть. Особливо гостра дискусія, пікреслив прем'єр, точиться навколо питання про "непряму агресію". Далі для більш конкретної відповіді він надав слово парламентському заступнику міністра закордонних справ Р.Батлеру. Той у свою чергу підтвердив, що справді переговори у Москві проходять у надзвичайно гострих дискусіях і головною з нерозв'язаних проблем залишається: "чи мусимо ми втручатися в незалежність Балтійських держав. Ми згодні з сером Арчібальдом Сінклером, що ми не повинні допускати цього, і складність ситуації в тому, що вироблення взаємоприйнятної формули з цього питання і є однією з головних причин чому ці переговори так затяглися (91). Ми навели ці слова Батлера у як-

найближчому (хоч і не дуже літературному) перекладі до змісту сказаного ним. Як бачимо там немає жодного натяку на те, що це є позиція СРСР. Молотов казав неправду. З цього ж приводу в палаті лордів давав пояснення Галіфакс. Він зокрема підкреслював, що вироблення інструментів, придатних за будь-яких політичних умов, справа надзвичайно складна, оскільки тут можуть виникнути всілякі розбіжності й трактування. Щодо англійського, французького й радянського уряду, підкреслив міністр, то тут досягнуто повної єдності у спробах виробити такі застережні засоби. Але складнощі виникли у зв'язку з визначенням терміну "непрямої агресії". Наша загальна мета знайти таку формулу, яка б цілком відповідала тому змісту, що ми вкладаємо у поняття "непрямої агресії", щоб не допустити будь-якого втручання у незалежність інших держав. Що ж до радянської формули, то вона створює саме такий прецедент (46). Так що, як бачимо, Молотов приписав Батлерові слова Галіфакса, але справи це істотно не міняє. Суть проблеми в тому, що у радянській формулі, справді створювався прецедент одностороннього визначення "непрямої агресії". Як уже зазначалося вище, Молотов наполягав на тому, щоб одержати для СРСР право самому визначати ступінь загрози для його кордонів не лише у зв'язку з можливою агресією з боку Німеччини, а й у зв'язку з можливими змінами у складі урядів і їхньої політики в Прибалтійських країнах. І тут особливо довго точилися суперечки навколо "казуса Гахи", тобто підписання президентом ЧСР Емілем Гахою прохання ввести в Чехії режим протекотрату, що дало можливість Гітлеру видавати окупацію Чехії за введення військ на її територію на прохання законного уряду. Англійська ж і французька формули виходили з того, що приводом для втручання у справи Прибалтійських держав може бути лише "а) Загроза застосування сили; б) відмова від незалежності й нейтралітету".

При цьому в безкінечних суперечках з Молотовим Сідс і Стренг доводили, що така формула дає надзвичайно широке поле для маневру. В іншому ж разі це виглядало б так, що союзники "схвалюють втручання у внутрішні справи третіх держав", а цього "уряд його Величності не має наміру робити" (15.570-574). На цій ноті переговори й зайшли у глухий кут.

Коли ж Сідс почав вимагати від Молотова підписати хоч якийсь документ, -- комюніке про вже досягнуті угоди, аби хоч трохи налякати агресора, Молотов цинічно відповів йому, що СРСР не має жодного наміру підписувати таку тристоронню декларацію, якщо ж англійська й французька сторони наполягають на цьому, то хай вони її підписують самі. Це мовляв, їхня справа. Що ж до оголошення про поїздку до Москви військових делегацій, воно, на думку Молотова, зробить більший тиск на Німеччину, ніж будь-які словесні декларації (15.509). Тут Молотов не помилився, адже він саме на це й розраховував.

Коли 28 липня посол у Парижі граф Йоганес фон Вельчск надіслав до Берліна телеграму, у якій, посилаючись на "винятково добре поінформоване джерело", доповідав, що до Москви виїздить французька воєнна делегація і навіть перерахував її членів, Гітлер, справді запанікував і негайно віддав наказ Ріббентропу вступити в контакт із Кремлем. 4 серпня Шуленбург успішно розпочав другий тур контактів з Молотовим, кінцевим результатом якого і став візит Ріббентропа до Москви 23 серпня 1939 р.*

Майже все сказано в радянській літературі і про воєнні переговори, що велися з 12 по 22 серпня у Москві між делегаціями Англії, Франції й СРСР. Нас же вони цікавлять лише з погляду того, як до них ставився Чемберлен. Найбільш

---

* Див.: Трубайчук А.Ф. Брудерштафт двох диктаторів.-К., 1993, с. 177-234.

карикатурною виставляли автори ждановсько-сусловської школи фігуру голови британської військової делегації сера Реджинальда Планкетта Ернле Ерла графа адмірала Дрекса. Особливий інтерес цієї ж категорії дослідників викликав ще й інший факт--програма переговорів англійської делегації, що одержала завдання затягувати їх якомога довше і не брати на себе жодних конкретних зобов'язань. Дісталось й маленькому суденцю "Сіті оф Ексетер" на якому англо-французька військова делегація пливла з порту Тільбері до Ленінграда. Ми вже писали про ці переговори і давали їм характеристику.*

Нагадаємо тут лише, що завдання, яке ставив перед адміралом Невіл Чемберлен, справді полягало в тому, щоб якомога довше їх затягувати і тримати Гітлера у постійній напрузі. Для виконання такого "особливого" завдання, що було своєрідною відповіддю Чемберлена на "затягувальну" позицію Молотова у попередньому турі переговорів, фігура самовпевненого, небагатослівного й прямолінійного героя Ютландської битви адмірала Дрекса пасувала якнайкраще. Адже адмірал ніколи не відзначався самостійністю рішень, або мислення. З допомогою такого маневру Чемберлен сподівався не допустити виникнення війни, або обмеженої агресії проти Польщі до настання холодів та осінньої негоди.

Цей розрахунок Чемберлена, як і всі його попередні міркування, також виявився хибним. Позиція Англії на військових переговорах лише підривала позицію Франції, яка справді прагнула підписання воєнної конвенції на додаток до договору 5 травня 1935 р. З другого боку, вона давала зайві козири Ворошилову, голові радянської військової делегації, також затягувати, а в кінцевому підсумку й зірвати переговори, категорично відмовивши генералові Жозефу Едуарду Думенку

---

* Див. Трубайчук А.Ф. Пакт о ненападении: была ли альтернатива второй мировой войны.-К.,1990.

підписати бодай двосторонню, радянсько-французьку конвенцію. Військові переговори було перервано 22, а пакт про ненапад з Німеччиною підписано вночі з 23 на 24 серпня. Перетворивши цей найдраматичніший момент у англо-франко-радянських переговорах весни-літа 1939 р. на своєрідний фарс, радянська апологетична історіографія тим самим показала себе неспроможною. Зрозуміло, що позиція англійської делегації і її голови адмірала Дрекса не додавали позитивних рис і до портрета самого Чемберлена. Отже й цей тур переговорів у Москві, як і раніше в Мюнхені, а ще доти в Оберзальцберзі, Чемберлен програв, програв злочинно. На черзі (після Австрії, Чехословаччини й Мемеля) була Польща.

VIII. Шлях у небуття

Останні кроки Чемберлена у переддень війни нагадують ходи поганого шахматного гравця в блиц-турнірі, який, потрапивши у цейтнот, робить гарячкові безсистемні ходи, аби тільки прапорець у його секторі хронометра протримався довше ніж у суперника. Але все було марно. Чемберлен програв не лише партію, він здав увесь турнір Гітлеру і в кінцевому підсумку зазнав ганьбу поразки під Дюнкерком.

Чемберлену дісталася гірка доля. Його хібна стратегія політики умиротворення вже впродовж більш як півстоліття є об'єктом гострої критики як зліва, так і справа. І архітектор її того таки вартий. Але в московському турі своїх "хитрих" заячих петельок він опинився в глухому куті не лише з своєї волі. Його туди загнали два цинічних хитруни, кожен з яких також перехитрував сам себе -- Гітлер і Сталін. Після Мюнхена Гітлер вже настільки зневажав Чемберлена, цього, як він казав, "жалюгідного хробака", що не звертав на його кроки жодної уваги. У своїй промові перед генералами й вищими

бонзами Рейху 22 серпня Гітлер проголосив: "Я вибив зброю з рук цих джентльменів. Тепер Польща у мене в руках... А блокади боятися не треба: Схід забезпечить нас зерном, вугіллям, рудою і свинцем" (64.243).

Сталін же, що в свою чергу, став на шлях змови з Гітлером, використовував "містера з парасолькою" лише у своїх корисливих цілях з єдиною метою якнайвигідніше для себе підштовхнути Гітлера до діалогу з Кремлем, прагнучи виторгувати собі те, чого Чемберлен пообіцяти йому не міг. Зарозумілість і політичне невігластво Чемберлена стали однією з найважливіших причин його тривіальних помилок у європейській політиці напередодні другої світової війни.

У п'ятницю, 1 вересня о 5 год.30 хв. німецькі війська перейшли на польську територію. Рівно через десять хвилин після того як літаки, снаряди й перші машини з солдатами перетнули кордони сусідньої держави фюрер виступив по радіо із зверненням до армії і народу. Того ж дня нацистський лідер Данціга Ферстер оголосив місто частиною Третього Рейху. О 9 год.40 хв. англійський і французький послы вручили Ріббентропу листи голів своїх урядів, у яких ставилася вимога негайно припинити воєнні дії і повернутися до статус-кво, що існувало до 15 березня 1939 р. Вранці 1 вересня Чемберлен віддав наказ про мобілізацію усіх збройних сил імперії. Але маховик війни уже розкручувався незалежно від нього. Час було злочинно згаяно.

Коли німецьке МЗС розробляло деталі радянсько-німецького пакту, Сідс надіслав панічну телеграму. Він благав міністра про нові інструкції для себе і для Дрекса. Але з Лондона надійшла суха відповідь, з якої посол довідався, що Галіфакс поки що не може змінити інструкцій, оскільки не може приділити достатньої уваги подробицям. Річ у тім, що в середині серпня в Англії починався мисливський сезон і міністр збирався відбути на полювання до своїх угідь у

Йоркшір. Пакував свої валізи й прем'єр. Пристрасний amator рибальства, він також поспішав на відкриття сезону в Шотландію. За таких умов їм було не до Сідса, що надто вже серйозно ставився до своїх обов'язків (64.140-141).

Відчуваючи небезпеку група членів парламенту і серед них Черчілль та віце-лідер лейбористів Грінвуд вимагали від Чемберлена скликати парламент не в традиційний день 3 жовтня, а не пізніше 21 серпня, але все було марно. Поки прем'єр і його міністр розважалися кожен у свій спосіб, фюрер повернувся з Бергхофа в Берлін і віддавав останні розпорядження. З його бесід з Гендерсоном та Кулондром стало ясно, що на ніякі вмовляння він уже не погодиться — мости було спалено.

Коли Галіфакс нарешті втямив, що війна почалася, він викликав до себе німецького посла і зажадав пояснень. Той спокійно відповів, що Німеччина захищає свої інтереси після того як Польща напала на її територію. Посол натякав на інцидент у "Глівіце. Галіфаксу вже не залишалося місця для маневрів. Він звернувся до МЗС Франції і запропонував поставити Німеччині ультиматум. Бонне попросив відкласти цю акцію на 48 годин, щоб військові мали час підготуватися, але Галіфакс, а також Чемберлен зажадали скоротити цю відстрочку, оскільки 2 вересня мала зібратися палата громад і депутати зажадають на засіданні конкретних відповідей і дій, в інакшому разі уряд мусить подати у відставку (63). Палата громад зібралася по полудні 2 вересня. Вислухавши невизначні заяви прем'єра, палата піддала його позицію нищівній критиці і поставила вимогу перейти до рішучих дій. Після цього на засіданні кабінету Чемберлен крізь зуби вичавив із себе: "Гаразд джентльмени. Це означає війну". Саме в той час за вікном прогрімів грім і все приміщення спалахнуло у мертвому сяйві блискавки. Після цього Галіфакс зателефонував Гендерсону в Берлін і дав йому наказ вручити

Ріббентропу ультиматум у неділю о 9 год. ранку. Коли Гендерсон зажадав аудієнції, Ріббентроп відповів, що у нього навряд чи знайдеться час, і доручив виконати неприємну місію прекладачу міністерства Паулю Шмідту. Але Шмідт як на горе у неділю проспав. Коли він, засапавшись, влетів у приміщення міністерства на Вільгельмштрассе, Гендерсон уже піднімався сходами вгору. Він прослизнув повз посла і так ускочив у приймальню раніше за нього. Прийнявши пакет, Шмідт негайно відніс його до рейхсканцелярії, де перебували вже Гітлер і "недосяжний" Ріббентроп.

"Після того як я закінчив читати текст ультиматуму, -- згадував Шмідт, -- настала цілковита тиша. Гітлер залишався сидіти нерухомо і дивився поперед себе. Після тривалої паузи, що здалася мені вічністю, він обернувся до Ріббентропа, що незворушно стояв біля вікна, і, протинаючи його суворим поглядом, спитав--"Ну, що тепер?" (72.30).

Отже, вранці 3 вересня Німеччині було вручено ультиматум, а об 11 год.15 хв. прем'єр виступив по радіо і оголосив, що Англія перебуває у стані війни з Німеччиною. Опі́дні він виступав у палаті громад. Вікна приміщення палати вже встигли задрапірувати чорними шторами. Зайнявши звичне для нього впродовж останніх двох років місце, прем'єр зявив, що "роки його зусиль умиротворити Гітлера завершилися поразкою... Це сумний для всіх нас день, але найсумніший він для мене. Усе, на що я сподівався, усе заради чого я працював, перетворилося на купу руїн..." (72.31). Після таких слів усякий збанкрутілий політик мусив би подати у відставку і поступитися місцем більш далекоглядному. Але Чемберлену і цього разу не вистачило здорового глузду. Він очолював кабінет далі -- аж до самого краху британської не тільки дипломатичної, але тепер уже й воєнної стратегії.

З початком війни Англія обіцяла Франції надіслати на континент 4 регулярні дивізії, але вони прибули на театр

воєнних дій лише на кінець вересня, коли Польща під спільними ударами німецьких і радянських військ давно вже впала. А на заході йшла "дивна війна". Звістка про наступ радянських військ надійшла в Лондон вранці в неділю. Чемберлена в цей час у Лондоні не було. Він відпочивав на дачі в Чеккерсі, більшість міністрів також роз'їхалися по дачах. На місці був Дж.Саймон. Він зібрав тих членів воєнного кабінету, що залишалися у столиці. На порядку денному стояло одне питання -- оголошувати війну СРСР, чи утриматися. Думки з цього приводу висловлювалися різні. Негайно було доручено комітету начальників штабів розробити план на випадок, якщо Росія втягнеться у німецько-польський конфлікт, їй слід оголосити війну. З другого боку, якщо російські війська осідлають польсько-румунський кордон, то цим вони перетнуть німецьким військами дорогу до Румунії, а отже, зіграють на руку союзникам. Але поки дочекалися прем'єра, поки уточнювали плани бомбардування російських міст і портів, нафтоносних районів Кавказу, щоб відрізати Німеччину від джерел постачання нафтою, Польща як незалежна держава перестала існувати. До того ж англійські та й французькі політики не поспішали остаточно штовхати Сталіна в обійми Гітлера, бо це цілковито змінило б співвідношення сил на користь Німеччини (5.315;34.47).

Звернулися за консультацією до Сідса. Той негайно телефонував у Лондон і висловив припущення, що СРСР не вдасться до якихось прямих акцій проти Англії на боці Німеччини (92). Британські лідери, які щойно обговорювали питання -- оголошувати війну Росії, чи ні, негайно переорієнтувалися. Загальна думка була така -- незалежно від того, куди схилиться Росія, чи стане вона союзником Англії, чи її супротивником -- було б недоцільно провокувати її різким засудженням акції проти Польщі. Цю позицію підтримала й французька сторона. До того ж генштаб інформував, що

навіть якщо Росія виступить на боці Німеччини, то це істотно ситуації не ускладнить (93). Надійшла ще одна телефонограма від Сідса, у якій посол зазначав, що кінцева мета Росії поки що не визначена, але в кожному разі провокувати її, означало б грати на руку Німеччині (5.323).

Хоч би що там було, але союзники опинилися в надзвичайно складному становищі. Думки розбіглися. Про це свідчили й парламентські дебати, що відбулися 20 вересня. Зрештою переміг тверезий підхід, якого дотримувалися Черчілль і група його прихильників, або як їх називав Чемберлен, "чарівні хлопці". Вони вважали, що рано, чи пізно настане день, коли Англії потрібна буде підтримка СРСР (5.337). Черчілль дещо переоцінив ситуацію. Англія витримала блокаду 1939-1941 р., а звертатися по допомогу довелося до неї одіозному режиму Сталіна. Але час для цього ще мав прийти. Втім Англія навіть під час російсько-фінляндської війни не розірвала дипломатичних стосунків з СРСР, хоча стояла на боці Фінляндії. Щоправда й підтримка Фінляндії була з боку Великобританії суто символічною. Експедиційний корпус до Фінляндії так і не було відправлено.

Осінь і зима 1939-1940 р. пройшли для Чемберлена в неприємних потугах виробити стратегію майбутнього конфлікту з Німеччиною. На можливість взаємоприйнятного мирного врегулювання навіть в найближчому до нього оточенні умиротворителів майже ніхто вже не сподівався. Британські експедиційні сили нарощували свої контингенти на півночі Франції. Вони були розташовані між 7-ю і 9-ю французькими арміями, на захід від Бельгійського кордону. Коли німецькі війська напали на Норвегію, англійські експедиційні сили вели безуспішні бої в районі Нарвіка, але невдовзі змушені були евакуюватися звідти. Плани наступальних операцій на територію Німеччини, що розроблялися у англійському й французькому штабах мали нереальний характер.

ІХ. Скандинавські клопоти

З самого початку війни англійський кабінет уважно стежив за розвитком подій на Скандинавському півострові. Річ у тім, що тут зав'язувався важливий вузол суперечностей супротивних сторін. З одного боку, Німеччина мала тут значні інтереси, оскільки три скандинавські країни -- Норвегія, Швеція та Фінляндія -- певною мірою забезпечували німецьку економіку важливою стратегічною сировиною. Норвегія, окрім того, мала стати ще й базою для німецьких кораблів і підводних човнів у боротьбі за Атлантику. Підписавши з СРСР пакт про ненапад, Німеччина свідомо тимчасово поступилася важливим для неї стратегічним регіоном -- Фінляндією. Англія ж, що після розгрому Польщі шукала перемоги не в прямому зіткненні спільно з Францією з військами вермахту, а на периферії, прагнула обмежити сировинні поставки до Німеччини, затягнути навколо неї кільце блокади. Вона також була заінтересована в тому щоб зменшити німецький вплив у скандинавських державах і блокувала фіорди. Ці складні розрахунки Уайтхоллу порушилися 30 листопада 1939 р. з початком радянської агресії проти Фінляндії.

Як тільки почалися радянсько-фінляндські переговори, британський воєнний кабінет детально обговорив можливі варіанти їх завершення. Відзначалося, що активність СРСР у Східній Балтиці не завдає шкоди інтересам імперії. Черчілль навіть наголосив на тому, що посилення позицій СРСР у цьому районі послабить небезпеку панування в ньому Німеччини (94). Але подальший розвиток подій показав, що британські політики недооцінили рішучість Сталіна, його прагнення піти на відкритий воєнний конфлікт. І хоча Англія не була зацікавлена в тому, щоб утворити єдиний радянсь-

ко-німецький фронт, усе ж відносини її з СРСР і так складні в умовах оголошеної війни з Німеччиною з початком воєнних дій проти Фінляндії ще більше ускладнилися.

Тому розроблена спільно з Францією тактика в боротьбі проти радянської агресії була така: перенести обговорення радянської агресії проти Фінляндії в Лігу націй. З цією метою туди було скеровано парламентського заступника Галіфакса Р. Батлера. Він одержав вказівку голосувати лише за засудження радянської агресії, але утриматися від будь-яких рішучих кроків (оголошення санкцій проти СРСР, або виключення його з Ліги націй). Та хід обговорення в Лізі радяно-фінляндського інциденту вийшов далеко за межі британських поміркованих планів. Під тиском малих держав, що в умовах війни побоювалися за свій суверенітет, конференція ухвалила рішення про виключення СРСР з Ліги націй, як країну, що вдалася до неспровокованої агресії щодо сусідньої держави. Не останню роль цьому відіграла й позиція американської дипломатії. Міжнародний престиж СРСР було підірвано. Але ще більше він упав після провалу зимового наступу 1939 р. (95).

Різно знизилася, як відзначав Майський, і загальна температура радяно-англійських відносин. Чимало парламентаріїв вимагало від уряду розірвати дипломатичні стосунки з СРСР, аби "загнати його у війну" на боці Німеччини. Але термін прямого втручання Англії й Франції у радяно-фінляндський конфлікт поки що відкладався. Натомість розроблялися плани поставок у Фінляндію зброї, продовольства та матеріалів. Другий напрямок активності британської дипломатії -- спроби залучити до єдиного фронту проти агресорів Норвегію та Швецію. Але тут британські політики наштовхнулися на вперте й послідовне небажання Норвегії та Швеції вступати у війну як проти СРСР, так і проти Німеччини. Обидві країни зайняли позицію суворого нейтралітету (96).

Активні спроби Даладье підштовхнути Англію до участі у

формуванні експедиційних сил і передислокуванні їх у Фінляндію зустріли глуху, але тверду опозицію з боку Чемберлена. На засіданні верховної військової ради союзників у Парижі 19 грудня 1939 р. британський прем'єр заявив, що "Великобританія поки що не бажає оголошувати війну Росії"(97).

За кілька днів (22 грудня) під час обговорення французьких пропозицій на засіданні воєнного кабінету в Лондоні загальна думка зійшлася на тому, щоб уникати широкомасштабних воєнних дій з Росією, і обмежуватися лише поставками у Фінляндію воєнних матеріалів та військової місії (98).

Чим далі розширювався і затягувався конфлікт між СРСР та Фінляндією, тим нагальніше зростала перед британським урядом потреба зайняти у ньому рішучішу позицію. 31 грудня Уїльям Сідс, відкликаний напередодні до Лондона, зробив прощальний візит Молотову. Розмова вийшла силуваною і безплідною. Того ж дня комітет начальників штабів надіслав до уряду меморандум, де наголошував, що спроби зупинити силою експорт стратегічної сировини із Швеції до Німеччини може спричинитися до небажаного конфлікту з СРСР. З другого боку, воєначальники пропонували скерувати до Скандинавії десант (до 20 дивізій), щоб відтягнути туди частину німецьких військ і в такий спосіб унеможливити їхній успішний наступ на заході. Але Норвегія і Швеція і на цю пропозицію відповіли негативно (99).

Особливе місце в розрахунках англійського командування посідав фінляндський порт Петсамо, що ніколи не замерзав. Зокрема передбачалося надіслати туди експедицію з французьких, британських і польських сил, щоб перешкодити його захопленню радянськими військами і в кінцевому підсумку заблокувати Мурманськ, де було влаштовано стоянку німецьких військових кораблів, що піратствували у північних морях. Але й цей план не знайшов схвалення британського воєнного кабінету, оскільки жодних вигод він дати не міг. Тривалі

обговорення цього плану зрештою завершилися нічим. Операція в Петсамо так і не відбулася.

У лютому 1940 р. британський кабінет знову повернувся до обговорення цього плану, але цього разу вже у зв'язку з підготовкою експедиції в район Нарвіка. Під приводом "відрядження до Фінляндії добровольців" Чемберлен пропонував створити там форпост для досить великих і добре вишколених переважно британських з'єднань. На виконання цього рішення кабінету комітет начальників штабів розробив варіант плану висадки в цьому районі Скандинавії принаймні трьох дивізій. Було визначено й термін готовності для проведення операції--20 березня. Але необхідність у ній відпала. Поки британський та французький кабінети розробляли безкінечне число варіантів надання допомоги Фінляндії, її сили у нерівній боротьбі з величезною армією грізного сусіди виснажилися до краю. Маннергейм віддав наказ про припинення опору, а уряд повернувся до переговорів з СРСР. У ніч з 12 на 13 березня 1940 р. у Москві відбулося підписання радяно-фінляндського договору. Таким чином запізнілі плани допомоги Фінляндії з боку союзників були приречені на провал.

Протягом зими 1939 -- весни 1940 р. під тиском Франції у британському кабінеті розглядалися також пропозиції щодо бомбардування радянських нафтових копалин в районі Баку, введення союзних кораблів у Чорне море, експедиції на Кавказ тощо, щоб перешкодити радянським поставкам нафти до Рейху. Але коикретного розвитку ці варіанти антирадянських акцій не дістали. Коли ж у квітні почалася німецька агресія проти Норвегії, а в травні проти Голландії, Бельгії й Франції, усіляка можливість активізації союзних військ у цьому регіоні зникла. Що ж до спекуляцій з цього приводу в радянській та пострадянській* історіографії, то вони мало чого варті,

---

* Сидолс В.Я. Тайные документы "странной войны" // Новая и новейшая история, 1993, №2.

бо мають відверто ідеологічну спрямованість. Наміри є лише наміри, історія ж вивчає конкретні факти -- що було, а не що могло б, чи мало б бути. Тим більше, що для Англії СРСР у той період був союзником Німеччини і це цілком відповідало дійсності.

Після того, як британський флот прогавив висадку німецького десанту в Норвегії, 15 квітня невеликий загін британських військ висадився на північ від Нарвіка. Операція була погано продумана і, як відзначають фахівці, ще гірше забезпечена. В наступні дні висадилося ще два обмежені контингенти, які мали відвертати на себе сили ворога і цим полегшити операцію по захопленню важливого порту Тронхейма й летовища в його районі. Фалькенхорст легко розбив ці англійські десанти, що сприяло надзвичайному зростанню престижу німецьких військ. 7 травня в палаті громад із приводу тих подій розпочалися дебати, які закінчилися агонією кабінету Чемберлена.

Замість епілога

Громадська думка країни вже після падіння Польщі схилялася до того, що Чемберлен мусив негайно подати у відставку. Він і сам у приватних бесідах не раз говорив про це, але офіційної заяви не подавав. І самого прем'єра, і його оточення, мабуть, стримувала сила інерції.

Нарешті для Чемберлена настав найчорніший день. Вранці 10 травня надійшла звістка, що війська Бока перейшли в наступ проти Голландії й Бельгії. О 10 годині сер Кінгслі Вуд прибув до Черчілля від прем'єр-міністра і передав йому рішення Чемберлена продовжувати залишатися на чолі кабінету. Громадськість вимагала від нього створення національного уряду--тобто коаліції всіх політичних партій і груп, але він усе ще вважав себе й далі за "рятівника нації". Проте, розвиток подій уже вийшов з-під контролю збанкрутілого прем'єра. Парламентські дебати, що проходили ще 7, 8 травня 1940 р., не залишили ні в кого жодних сумнівів--Англія стомилася від уряду Чемберлена. Колишній співпрацівник Д.Ллойд Джорджа Емері повторив у палаті громад історичні слова Кромвеля, виголошені ним при розгоні Довгого парламенту: "Заради бога, йдіть уже!" Та Чемберлен ще й після цього чіплявся за владу. Він запропонував увійти до кабінету на другорядні посади й самому Емері, і представникам опозиційної лейбористської партії, але згоди від них не одержав. До останнього часу він ще прагнув залишити на своєму місці дорогого його серцю Галіфакса, але до його думки вже ніхто не прислухався. Парламент узяв справу до своїх рук. Прем'єром коаліційного уряду, куди увійшли представники консерваторів, лейбористів і лібералів, став Уїнстон Черчілль. Він залишив за Чемберленом місце в кабінеті, але доручив йому лише очолити палату громад на посаді лорда-голови ради. Чемберлен залишався і лідером партії торі.

А тим часом на півночі Франції події розвивалися зовсім не так, як сподівався Чемберлен і його оточення. У війни свої закони. І хоч зображення перебігу воєнних операцій виходить за межі мети нашого дослідження, оскільки він є прямим наслідком усієї попередньої збанкрутілої політики экс-прем'єра, нагадаємо читачеві про основні моменти цього періоду війни, що призвели до ганьби Дюнкерка. Найкращим дороговказом тут, на нашу думку, слугуватимуть практично невідомі українському читачеві мемуари безпосереднього учасника тих боїв британського фельдмаршала Бернарда Монтгомері (101).

У вересні 1939 р., пише герой Ель-Аламейна, британська армія виявилася цілковито невідгодуваною до ведення сучасної війни в континентальній Європі, оскільки впродовж років в Англії панувала думка, що в майбутній війні проти Німеччини її внесок обмежуватиметься лише морськими та повітряними силами... В роки, що передували виникненню війни, в Англії не було проведено жодного великого навчання військ. Тому регулярна армія була просто непридатною до ведення справжніх бойових операцій. У польової армії була повністю відсутня система військового зв'язку, адміністративного забезпечення, не існувало й чіткої організації вищого командування; усе це доводилося імпровізувати вже в ході мобілізації. Ще гіршими були справи з транспортними засобами. Вони не були адекватними і комплектувалися переважно за рахунок реквізиції цивільних автомобілів у приватних фірм. Чимало транспорту в моїй дивізії становили фургони й вантажівки, мобілізовані в різних містах країни. Вони були в поганому технічному стані, часто виходили з ладу, і коли моя дивізія просувалася з портів до місць концентрації на французькому кордоні, то всі околиці навкруги (вздовж

шляху її просування.--А.Т.) були захаращені транспортними засобами, що вийшли з ладу...

...Десь у Франції перебувала одна армійська танкова бригада. Але я не бачив жодного з її танків ані під час зимових дій, ані в ході активних операцій у травні. А ми ж були нацією, що першою винайшла танки і першою застосувала їх в боях у 1916 р.

Як би не було соромно, але мушу сказати, що ми послали свою армію в найсучаснішу війну з такою зброєю й спорядженням, що ажніяк не відповідали потребам, і нам немає кого окрім себе звинувачувати у тих бідах, що спіткали нас на полі битви, коли вона почалася в 1940 р.

Монтгомері вважає, що призначення генерала Горта головнокомандуючим експедиційними силами було великою помилкою кабінету міністрів і міністра оборони Хор-Беліша.

Хоч Горт і був хоробрий вояка і вірний товариш, чесний і добропорядний, йому бракувало багатьох якостей для того, щоб обіймати таку високу посаду... Це був зразок полкового офіцера; він знав усе, що треба було знати про солдата, його однострої й чоботи, його тактику ведення бою. Найвища командна посада, яку він обіймав у армії раніше, це піхотна бригада. Він не був розумним і зовсім не турбувався про систему управління; усією душею він був на полі бою і зокрема в операціях бойових патрулів у нічийній смузі... Його штаб-квартира розташовувалося аж у 13 населених пунктах на площі майже 50 квадратних миль. Важко було дізнатися, де знаходиться яка з служб... Це було дивне безладдя... Я завжди був переконаний, що призначення Горта командуючим британськими експедиційними силами було помилкою; ця робота була не по ньому...

Невисокої думки генерал Монтгомері й про французьку головну квартиру і її голову генерала Гамелена. Після висадки

експедиційних сил на півночі Франції, відзначає Монтгомері, вищі штаби не спромоглися провести жодних навчань, де опрацьовувалася б система зв'язку, управління, координації дій тощо.

Не налагоджувався зв'язок між окремими арміями й частинами. Головним засобом зв'язку залишалися офіцери-зв'язківці і цивільна телефонна мережа, а вона була дуже "ненадійна". Не було налагоджено також і координації дій між бельгійською, британською та французькою арміями, що займали кожна свою ділянку фронту. Лише 12 травня координатором дій союзних армій було призначено французького генерала Біллота, але й той невдовзі після автомобільної катастрофи вибув з ладу і протягом трьох найвирішальніших днів після 21 травня у діях союзних армій не було жодного узгодження...

Коли німецькі війська перейшли у наступ проти Голландії й Бельгії Горт прийняв рішення вирушити їм назустріч. Цей його наказ виходив із рішення командуючого французькими арміями північного сходу генерала Жоржа зайняти рубіж в районі річки Діль на бельгійсько-німецькому кордоні. Німецька авіація жодної перешкоди цьому рухові не здійснила. Як писав 13 травня анонімний автор "Щоденника штабного офіцера", "це була дивна і підозрілива обставина: несподівана відсутність німецьких нальотів на британський експедиційний корпус і французькі армії при їх просуванні через Бельгію... Схоже майже на те, що німці бажають, щоб ми прийшли туди, куди направляємося". Насправді висунення вперед лівого крила союзних армій уперед якнайкраще влаштувало німецьке командування бо повністю відповідало його планам. Двері, що досі були зачиненими, розчинилися і віднині їх спроможність стримувати натиск противника залежала лише від міцності завісів (100).

Ні у командування британських експедиційних сил, ні у

солдатів не було жодної упевненості в успішній протидії в разі німецького наступу. Не було її й у Чемберлена. Усі покладалися на те, що німецький наступ просто не відбудеться. Монтгомері наводить зміст своєї розмови з прем'єром під час його відвідин 16 грудня 1939 р. дивізії, якою той командував. "Я не думаю, що німці мають намір нападсти на нас, а ваша думка з цього приводу яка?" Монтгомері відповів прем'єрові, що як на нього, то "наступ розпочнеться у відповідний момент, коли німці його визначать, зараз зима і ми маємо бути готовими до того, що біда настане тоді, коли пройдуть холоди". І він робив усе, щоб його дивізія зустріла майбутній удар німців у всеозброєнні, незважаючи на те, що протягом зимового сидіння в шанцях чимало його солдатів підхопили венеричні захворювання від французьких дівчат, що роями відвідували місця розташування військових частини. Монті змушений був ввести драконівські порядки у своїй дивізії й заборонити солдатам спілкуватися з цивільним населенням, особливо з візитерками певного кшталту.

Коли ж настав вирішальний момент і оточені експедиційні сили були притиснуті до узбережжя в районі порту Дюнкерк, Монтгомері дістав під свою команду 2-й британський корпус, хоч був наймолодшим генерал-майором у корпусі, і утримував позиції до останнього. Лише 31 травня Монтгомері віддав команду офіцерам корпусу на відступ і організовано вивів свої частини з-під удару, евакуювавши їх з континенту лише з особистою зброєю...

Всього протягом 29 травня -- 4 червня з-під Дюнкерка було евакуйовано на Британські острови 337 131 чоловік, при чому все важке озброєння й численна амуніція, що їх не встигли знищити, дісталися німцям. Так безславно закінчився для Англії цей перший етап другої світової війни.

А що ж наш герой Невіл Чемберлен? За крахом політичним слідом йшов і крах фізичних сил. Влітку медики після

ретьельного обстеження стану його здоров'я, встановили безапеляційний діагноз--Чемберлен мав захворювання на рак. У жовтні його стан значно погіршився. Лікарі наполягали на операції. Вона показала, що пухлина в районі шлунку справді була злоякісною. Щоправда самому пацієнтові про це, згідно з лікарським етикетом, ніхто не сповістив. Чемберлен ще оптимістично заявляв про свої наміри повернутися до активної політики. Але 9 листопада він пішов з життя. Так закінчилася політична кар'єра третього Чемберлена, одного з найневдаліших прем'єрів Великобританії.

Разом з ним відійшла в історію і його політика умиротворення. Але й він сам, тобто його політична фігура, і його політика ще довгі роки посідали і, мабуть, посідатимуть не останнє місце у дослідженнях фахівців. Оскільки вона є одним з яскравих історичних прикладів, як із добрих намірів вимощується дорога в пекло -- пеклом цим була друга світова війна, вину за розв'язання якої не в останню чергу несе й Чарльз Чемберлен.

Посткриптум

Катаклізми останніх двох декад ХХ сторіччя знову вкидають людство у розпач 1930-х років. Здавалося б ситуація зовсім протилежна. Тоді демократичний Захід мав справу з одіозними тоталітаристськими режимами, що, хоч і різними шляхами, йшли до розв'язання реваншистської війни, прагнучи переглянути підсумки першої світової війни. Вони швидкими темпами переозброювалися, несучи загрозу світовому миру. Перелякані ідеологією реваншу й територіальними зазіханнями Гітлера, Муссоліні, японських мілітаристів, а також сталінськими спекуляціями про світову революцію, як і її реальною загрозою, що замаячила в умовах гострої кризи, західні лідери були ладні поступитися на користь агресорів суверенітетом незалежних держав заради забезпечення недоторканності своїх кордонів. Внаслідок такої політики легкою здобиччю тоталітарних режимів стали Китай, Абіссінія, Австрія, Албанія, Чехословаччина, Монголія, Іспанія... Згодом вони були готові навіть вступити в неприродню спілку зі сталінською більшовицькою диктатурою, аби збалансувати сили в Європі, якій загрожувала небезпека тотальної фашизації і нацифікації. Але цей неприродний союз не міг стати реальністю -- надто вже протилежні цілі переслідували сторони.

Зрештою все стало на свої місця. Споріднені диктаторські режими з разючою легкістю у найкоротший термін відшукали шлях один до одного. Гітлер, Сталін, Муссоліні й навіть японські агресори дійшли згоди, поділивши між собою світ на сфери впливу. Вони тактично обіграли західних політиків коштом незалежності Польщі, Фінляндії, Прибалтійських держав, Бессарабії, домовившись у подальшому поділити між собою і спадщину Британської, Французької, Голландської

та інших колоніальних імперій. Союз цей, хоч би який тимчасовий він був, зрештою приніс людству всі страхиття й наслідки другої світової війни.

І хоч тепер у світі немає таких одіозних тоталітарних режимів, як це було у 1930-ті роки, а ті, що є нині, в умовах світового панування країн "ядерного клубу" не здатні справляти жодної загрози людству загалом, залишкові більшовицькі, або перехідні політичні структури, що утримують владу в більшості колишніх республік дезінтегрованого СРСР та "братньої соціалістичної співдружності", схоже, не дуже нашорошили Захід як свого часу одіозні режими Гітлера і Сталіна. Підсумки грудневих 1993 р. виборів у Росії, поразка на них демократичних блоків, "президентські" вибори у Криму, "тріумфальна хода" жириновщини -- ось ті фактори, які свідчать, що Захід не може абстрагуватися від процесів, що відбуваються у колишній російсько-більшовицькій імперії, якщо він справді дбає про свою безпеку. Прихід до влади "ліво-центристських" сил у ряді країн колишньої "зони" впливу СРСР -- це ще одне підтвердження помилковості політичної й фінансово-економічної стратегії Заходу щодо колишнього ревівського регіону. Найбільшою похибкою західних політиків і особливо США, що стовідсотково перегукується зі стратегією і тактикою умиротворителів 1930-х років, є беззастережна підтримка ельцинського режиму в Росії, що мало чим відрізняється у своїх геополітичних амбіціях від його попередників як імператорської, так і більшовицької спрямованості. Політичні заяви оборонного та зовнішньополітичного відомств РФ, імперська силова політика ельцинсько-чорномірдинського керівництва, зокрема щодо України, Прибалтійських держав, Казахстану, Грузії, Молдови, Білорусі та Середньо-азіатських "незалежних" державних новоутворень "рубльової зони" мусили б викликати глибоку стурбованість у західних лідерів та широкої демократичної громадськості.

---

* До цього списку слід долучити й перемогу на виборах 1994 р. неоконунстичних сил в ряді регіонів України.

Хоча посткомуністичні командно-адміністративні режими, що прийшли до влади в більшості країнах СНД внаслідок провалу гекачепістської спроби державного перевороту, і викликають своєю неспроможністю здійснювати ефективні фінансово-економічні ринкові й ліберальні політичні реформи певну підозру на Заході, усе ж вони є набагато меншим злом, ніж збереження єдиного російського імперського комплексу -- ВПК, армії, КДБ та інших агресивних імперських структур. Забувши уроки недалекого минулого, Захід у панічному страхові перед розвалом Російської імперії умиряє й далі проімперські сили там. Це й призводить до зростання в Росії та колишніх республіках СРСР, де є чимале проросійське лоббі, шовіністичних реваншистських настроїв. Особливо це видно на прикладі Молдови, Прибалтики, Кавказу, Криму, Казахстану, Таджикистану та Грузії.

Як і в попередні сторіччя, Росія і тепер вдається до розпалювання етнічних конфліктів, діючи за відомим імперським принципом -- "поділяй і владарюй". Ще за часів Горбачова замість того, щоб справедливою ухвалою розв'язати на користь вірменського народу проблему Нагірного Карабаху (Арцаху), силоміць відірваного на догоду Ататюрку ще у 1920-і роки від Вірменії, імперські сили зробили все можливе, щоб розпалити конфлікт між християнською Вірменією й мусульманським Азербайджаном. Знесли там і позбавити авторитету антиросійські політичні угруповання й насадити, зокрема, в Азербайджані, одіозний прокагебістський режим Алієва.

Подібну ж тактику застосовано і в ході нацьковування "кулябців" на демократів у Таджикистані. Там вона завершилася введенням додаткових до "московського прикордонного загону" військових контингентів, масовим вигнанням антикомуністичних сил до Афганістану і проголошенням "особливої зацікавленості" Росії у "захисті південних кордонів СНД".

Або ще один приклад. Виступивши спочатку на підтримку абхазьких сепаратистів проти Е.Шеварднадзе, російська воєнщина на чолі з президентом Єльциним зрештою змусила його не лише "запросити" до Грузії російські "миротворчі" контингенти, а визначити для них згодом ще й три військові бази для постійного дислокування під приводом розмежування абхазів та грузинів, як це свого часу було зроблено у спровокованому з півночі конфлікті між власне Грузією й Південною Осетією. Справжня ж мета Росії на Кавказі й Східному Причорномор'ї в тому, щоб зберегти там свою військову присутність, тримати у покорі народи Кавказу, та ще й погрожувати сусідній Туреччині, застерегти її від надмірної активності у цій зоні російських імперських інтересів.

Схоже на те, що Захід зумисне заплющує очі на ці відверто реваншистські кроки Росії в цьому регіоні, що здійснюються під камуфляжем "миротворчої" місії та захисту інтересів російської колонізаторської меншості там, в околичних районах колишнього СРСР.

Асиміляторська великодержавницька колоніальна політика російського царизму й більшовизму, що спричинилася до спустошення центральних російських областей і масового переселення росіян, як знаряддя колоніальної політики, на околичні терени, ще довгий час дестабілізуватиме ситуацію в новопроголошених незалежних державах колишнього СРСР. Особливу роль у цій асиміляторській колонізаторській політиці Росії завжди відігравала армія. Служба в армії, масові переселення відставних російських офіцерів в Україну також неабияк сприяли утворенню на її території цілого прошарку населення, що завжди тяжіло до Москви, було і залишається носієм великодержавних проросійських імперських реваншистських ідей. Тому стратегія й тактика поступок, зокрема у збереженні ядерного потенціалу Росії, визнання її єдиною наступницею ракетно-ядерного комплексу колишнього СРСР,

заохочення амбіцій російської воєнщини щодо одностороннього володіння усіма флотами, в тому числі й підводним ракетно-ядерним флотом, мовчазна, але тверда підтримка претензій російського керівництва на статус "умиротворювача" міжетнічних конфліктів у межах колишнього СРСР може мати лише такий кінець, як і політика умиротворення агресивних режимів у 1930-і роки. Цих уроків історії Захід не має права забувати.

Але Європа, як уже не раз це було у ХХ сторіччі, знову опинилася на роздоріжжі. Перебіг подій, усталених довголітнім протистоянням тоталітарного Сходу і демократичного Заходу, здавалося б, урвався розвалом СРСР і його імперської системи, крахом Варшавського договору, банкрутством РЕВ. Але схоже на те, що Європу й Америку, які чимало доклали зусиль для розхитування цієї жахливої тоталітарної системи, сам її крах застав зненацька. Вони виявилися неспроможними збагнути нові реалії, нову розстановку сил у світі у зв'язку з появою на географічній карті й у реєстрі ООН нових держав. Як свого часу Чемберлен і його попередники-умиротворювачі на угоду ситим державам Заходу поступилися на користь диктаторів незалежністю Абіссинії, Албанії, Австрії й Чехословаччини, так і нині на угоду озброєному до зубів "російському ведмедю" сучасні умиротворювачі в особі Б.Клінтона, Дж.Буша, М.Тетчер та інших прихильників концепції "сильної Росії" стали на мюнхенський шлях, аби зберегти спокій для себе ціною насамперед суверенітету і безпеки України, Казахстану та Білорусі.

В умовах, коли з боку Москви здійснюється шалений політичний, економічний, військовий та психологічний тиск на нові незалежні держави, що, як і Росія, мають невід'ємне право на успадкування всіх видів власностей колишнього СРСР, в тому числі і ядерної зброї, Захід знаходить можливим започаткувати брудну гру (фінансовий та економічний шантаж)

навколо ракетних комплексів розташованих на теренах України, Білорусі й Казахстану на користь імперським силам Росії. При цьому, як відзначав український президент на економічному форумі у Давосі, деякі країни, що їх підозрюють у тому, що вони вже мають ядерну зброю, і які не є учасниками ДНЯЗ (Договору про нерозповсюдження ядерної зброї) отримують широкомасштабну допомогу від ядерних держав у військовій, економічній та інших галузях і водночас не відчувають із боку останніх жодного реального тиску, що мав би на меті заохотити їх приєднатися до цього договору і відмовитися від ядерних амбіцій. Україні ж у прямому розумінні слова, викрутили руки напередодні московської "зустрічі трьох президентів", аби таки примусити її відмовитися від успадкованих від СРСР балістичних ракет з ядерними боеголовками на користь Росії. І це за умов, коли Росія проголосила своєю військовою доктриною право завдавати першою ядерного удару по будь-якій державі, що загрожує інтересам, хоч і значно урізаної територіально, імперії, а її міністри оборони і закордонних справ Грачов і Козирев не раз заявляли, що під цією "загрозою" вони насамперед мають на увазі Україну.

Як зазналося у заяві міністерства закордонних справ України, штучно створений офіційними й неофіційними особами російського політичного Олімпу "ажіотаж навколо ядерної зброї на території України" мав на меті "допомогтися поширенню юрисдикції (Росії.--А.Т.) на цю зброю і позбавити Україну її права на компенсацію за компоненти цієї зброї" (102).

Не можна не погодитися з Л.Кравчуком у тому, що ядерна зброя для України безперспективна, але вона такою ж мірою безперспективна і для інших ядерних держав. Адже загальновідомо, що ця зброя вмерла раніше, ніж її використано на полі бою, бо як показала чорнобильська катастрофа, про використання її будь-ким із членів "ядерного клубу" не може

бути й мови, оскільки це призвело б до повного знищення земної цивілізації. Але ж, із другого боку, наявність ядерного потенціалу в країн, що підписали ДНЯЗ, вивищує їх над іншими, тобто неядерними державами і є додатковою гарантією недоторканності їхньої території. На цьому однозначно сходяться позиції і лідерів Франції, і лідерів Англії, і лідерів Китаю. США і Росія, як власники гігантського ядерного потенціалу, керуючись подвійними стандартами в міжнародній політиці, об'єднали свої зусилля виключно з метою здійснення своїх великодержавних амбіцій, з метою поділу світу на сфери впливу, позбавивши Україну єдиного надійного гаранта її безпеки, єдиного засобу стримувати агресивні заміри Росії. Московський "триптих" Б.Сльцина, Б.Клінтона й Л.Кравчука є продовженням ялтинської капітуляції цього останнього у вересні 1993 р. Якщо у Ялті російський президент і прем'єр-міністр здерли з України "калоші", то у Москві її залишили "без штанів", передавши їх Росії під такою невизначеною формулою: усі ядерні боезаряди будуть виведені з території України до Росії з метою їхнього подальшого розчленування в якомога коротший час. Особливо тут вражає "чіткість" терміну "якомога коротший час".

Як справедливо сказано у Заяві Конгресу українських націоналістів, неприхований тиск на Україну з боку РФ та США мав на меті змусити Україну "до одностороннього ядерного роззброєння", що "є втручанням у внутрішні справи незалежної держави та суперечить елементарним нормам міжнародного права" (102).

Схоже на те, що трагічні події переддня другої світової війни і подальша експансія сталінської імперії до самого центру Європи нічому не навчили нащадків "мюнхенців" 1930-х років. Дехто на Заході, як свого часу Чемберлен, Даладьє і навіть Рузвельт, не бажать, або неспроможні второпати, що рано, чи пізно зусиллями Грачових або Жириновських,

Руцьких або Хасбулатових, Зюганових або Лебедів, і тих імперських сил, що стоять за їхньою спиною Росія як це було уже не раз впродовж віків знову зіпнеться на ноги і знову її військово-промисловий комплекс силкуватиметься знайти засоби, аби "відкрити вікно у Європу". На шальки терезів отже поставлено не лише цілісність суверенність і незалежність України. За таких умов зберігається загроза для безпеки і незалежності Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, народів Прибалтики, колишньої Югославії, адже Росія цілковито солідаризується з великодержавними амбіціями великосербських шовіністів, що мріють про відродження Балканської імперії Тіто і Карагеоргієвичів, а країни колишнього СРСР і РЕВу вважає сферою свого впливу.

З огляду на це не можна не погодитися з висновком американського відомого вченого і політика Збігнева Бжезінського, що надмірна й одностороння концентрація з боку США уваги у стосунках з Україною на ядерному озброєнні лише підготувала Росію до того, щоб ізолювати Україну на міжнародній арені, підірвати її геостратегічну роль у Центральній та Східній Європі. Надто це стосується Польщі, яка за висловом того ж таки Бжезінського, може існувати лише у разі, коли її сусідкою буде незалежна Україна. Своєю чергою, на його думку, Україна може зберегти свою незалежність, як велика держава, лише за умови розвитку взаємовигідних відносин зі своїми західними сусідами (104).

Цивільні неомюнхенці не бажають, або неспроможні збагнути, що лише система реальних противаг, а не паперових гарантій, як це вже було у 1938 і 1939 роках, здатна захистити Європу від нового великоросійського імперського молоху. Такими противагами й мали б стати (за беззастережної підтримки західних демократій) Україна, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія та центральноевропейські держави. Але серед них найважливішою ланкою може бути лише така

велика держава як Україна. Бо без України відродження Російської імперії виглядає надто вже проблематично.

Уроки Мюнхена кличуть нас до того, що лише спільними зусиллями старих і молодих демократій можна застерегти людство від катастрофи і стати на перешкоді імперським амбіціям великоросійських шовіністів незалежно від того, яку політичну фарбу вихлюпують вони на свої прапори. Той факт, що на останніх виборах в РФ армія віддала переважну більшість своїх голосів кагебістському ставленику неонацисту і великодержавнику Жириновському мав би примусити західних політиків ще раз звернутися до уроків Мюнхена й уважно їх вивчити. В іншому разі їх може очікувати лише ганебна доля банкрута умиротворювача Певіла Чемберлена. І хоч древні заповідали нам -- про мертвих "або добре, або нічого", історія неблаганно складає свій вирок тим політикам, які в інтересах ілюзорних сьогоденних переваг, або кон'юнктурних приватних амбіцій поступаються інтересами людства і миру. Таких політиків вона тазує ганьбою.

Останні кроки американської дипломатії, підтримані низкою західноєвропейських держав, анемічна й ілюзорна програма "партнерства заради миру", проголошена під тиском США країнами НАТО, схоже, підтверджують наші страхи. Символічно, що саме у Мюнхені на початку 1994 р. ухвалено постанову про спільне навчання дивізії НАТО й дивізії російської армії у районі Поволжя. Цікаво було б знати, у якому напрямку розвивалася там спільна, "наступательная операція"--чи часом не на Україну?

Простим оком видно, що інтеграція Білорусі до "рубльової зони", ухвала прокомуністичного і зросійщеного білоруського парламенту про відставку одного з "біловезьких зубрів" С.Шушкевича, викликає недоброї пам'яті альянсу з аншлюсом у 1938 році Австрії. У такий самий спосіб, спонукавши до бунту проти попередньо антиросійського режиму Е.Шевард-

---

* Дякуючи Богові, у зв'язку із зростанням агресивності політики Росії ці спільні навчання було відмінено.

надзе абхазів та південних осетинів, російська воєнщина і політичний істеблішмент імперії загнали і Тбілісі в імперське великоросійське ярмо. Ганебний тиск на Україну в питанні про "Чорноморський флот", який потрібен Росії виключно для того, щоб здійснювати свої загарбницькі амбіції в акваторії Чорного моря, також пройшов повз увагу західних політиків. Надзвичайна активізація проросійських, імперських елементів у Криму, перемога на "президентських" виборах там Ю.Мешкова, його злука з командуванням "переданого Росії за борги" ЧФ, візит до Севастополя мера Москви Лужкова на чолі імперської делегації, заява Мешкова про необхідність виведення з Криму українських військ і флоту усе це нагадує зашморг, що при підтримці Заходу затягують на шиї України імперські сили Росії.

Що ж на черзі? Після "трьохпрезидентського" самміту у Москві висновок можна зробити лише один--Захід більше влаштувало б повернення до послабленого СРСР, аніж сильні нові демократії.

Але ці альянси, як вчить історія, можуть призвести лише до повторення подій 1930-х років у новому їхньому варіанті кінця ХХ сторіччя. Колись "вождь усіх народів" Йосип Сталін виголосив сакраментальну фразу -- "історичні аналогії -- надто небезпечна річ". Її правдивість можна поставити під сумнів, але безсумнівним є те, що не враховувати досвіду історії, й знову скручувати в'язи у вже давно визначених небезпечних місцях є не що інше, як утрата нормального здорового глузду. Але ж така позиція зовсім не притаманна тверезим прагматикам, якими завжди поставали американці в очах світу. Невже ж досвід двох воєн, учасником яких довелося бути і США, незважаючи на вододіл двох океанів, так нічому й не навчив американських ізоляціоністів та їхніх європейських партнерів. Стережіться люди нових мюнхенців--мир знову в небезпеці.

Література

1. Akten zur deutschen auswärtigen Politic (ADAP), Serie D. Bd.II, S.624-702, 716-726.
2. *Amery L.E.* My Political Life, vol.1-111, 1953-1955, vol.111.P.100.
3. BBC Archives, Record N 1930.
4. *Lord Beaverbrook.* The Decline and Fall of Lloyd George.-L., 1963, p.202.
5. *Beathel Nicholas.* The War Hitler Won.-L., 1972, p.315.
6. *Волков Ф.Д.* Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит.-М.,1980.
7. XV111 съезд ВКП(б). Стенографический отчет.-М.,1939,с.13.
8. *Chamberlain A.* Down The Years.-L. 1935, p.138.
9. *Churchill W.S.* The Gathering Storm. -- Cassel, 1948.
10. *Colvin Ian.* The Chamberlain Cabinet. How the Meeting in the Downing Street, 1937-1939, Led to the Second World War. Told for the First Time from the Cabinet Papers.--N.Y.,1971.
11. *Colvin Ian.* The Chamberlain Cabinet.--Collancz,1971.
12. *Davies Joseph.* Mission to Moscow.--L.,1944.
13. *Dilks David.* The Diaries of Sir Alexander Cadogan.1939-1945.--Cassel,1971,P.103.
14. Documents on British Foreign Policy (DBFP), S.III, vol.V,P.228.
15. DBFP, S.II. Vol.V1.
16. Documents on German Foreign Policy, S.D.
17. Документы внешней политики (ДВП), т.22, 1939 год, кн.2.-М.,1992.
18. Документы и материалы кануна второй мировой войны, т.II. Архив Дирксена.-М., 1948.
19. Фальсификаторы истории (историческая справка).-М., 1948, с.54.
20. The Fascist Challenge and Policy of Appeasment. Ed.by *Wolfgang Mommsen* and *Lottar Kettenacker*.-L. 1983.
21. *Felling K.* The Life of Neville Chamberlain.-L., 1946, p.347,348.
22. *Felling Keith.* The Life of Neville Chamberlain.-Macmillan, 1946, p.360.
23. *Fusher Larry William.* Neville Chamberlain and Appeasement. A Study in Politics of History,-N.Y.-L., 1982.
24. *Furnia A.H.* The Diplomacy of Appeasement: Anglo-French Relations and the Prelude of World War Two.1931-1938.-The University Press of Washington D.C., 1960,p.263.
25. *Garman Franklin Reid.* British Press and Germany. 1936-1939. - Clarenton Press, 1971.
26. *Gilbert Martin.* The Roots of Appeasement.-N.Y., 1966, p.169.
27. *Gwynn S., Tuckwell G.M.* Life of Right Honourable Sir Charles Dilke.-L., 1917, vol.2, p.274.
28. *Haign R.N., Morris D.S., Peters A.R.* The Years of Triumph? German Diplomatic and Military Policy.1933-1941.-Sheffield.
29. Год кризиса.-М., 1990, т.1,2.
30. Известия, 11.V.1939 р.
31. История внешней политики СССР. 1917-1945.-М., 1990.
32. *Кертман Л.Е.* Джозеф Чемберлен и сыновья.-М., 1990.

33. Коваль В.С. Возз"єднання західно-українських земель та міжнародні відносини 1939-1941.-К., 1979, с.19.
34. Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война.-М., 1976, с.30.
35. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах.-М., 1957, т.2, с.176.
36. Macleod J. Neville Chamberlain.-L., 1961, p.640-646.
37. Майский И.М. Воспоминания советского дипломата.-М., 1987, с.379-381.
38. *Middlands K.* Diplomacy of Illusion.-Weidenfeld and Nicholson, 1972, p. 475.
39. Мосли Леонард. Утраченное время.-М., 1972, с.253.
40. *Movat C.L.* Britain Between the Wars.-Mellmen, 1955, p.610.
41. *Nazy -- Soviet Relations. 1921-1941. Documents from Archives of the German Foreign Office.*-Washington, 1948.
42. Новая и новейшая история, 1993, N 2.
43. Овсяный Д. Тайна, в которой война рождалась.-М., 1975, с.283.
44. *Parkinson R.* Peace for Our Time.--Ruppert Hart--Davis, 1971, p.43-44.
45. *Parkinson Roger.* Origins of World War Two.--N.Y. 1970, p.95-96.
46. Parliamentary Debates. House of Lords, 5th Ser., vol, 144, cols.849-865.
47. Parliamentary Debates. House of Commons, vol.346, cols.1697-1699.
48. *Pritt Barrie* (ed.). History of the Second World War, vol.1, N.1.--Purnell, 1976, p.5-6.
49. Public Record Office (PRO). Cab.
50. PRO.F.O. 371/21648. Memorandum by Mogowan.6.X11.1938.
51. PRO.F.O. Memorandum: German Economic Penetration.17 aug.F.O. 433/3.
52. PRO.Cab. 2416.1977,43/37.
53. PRO.F.O. 954/713, p.437.
54. PRO CzD Papers, 1336-B. Comparison of the Strength of Great Britain with the Other Nations as at January 1938.
55. PRO.Cab. 316/37. Cab.Office.December 1937.
56. PRO.Cab. 15/381.22.03.38.
57. PRO.Cab.27/646, p.25-29.
58. PRO.Cab.27/624, p.200.
59. PRO.Cab.27/624, p.200,205; 298-299.
60. PRO.Cab. 27/625, p.28-42, 52-55.
61. PRO.Cab.23/99, p.273-275, 278.
62. PRO.Cab.27/625, p.28-42.
63. PRO.F.O. 37123/103.
64. *Read A., Fisher D.* The Deadly Embrace.-L., 1988.
65. *Renouvin Pierre.* World War II and Its Origins. International Relations, 1939-1945.-N.Y. 1969, p.63.
66. *Silvester A.* The Real Lloyd George.-L., p.99.
67. Сиполс В.Я. Советский Союз в борьбе за мир и безопасность. 1937-1939.-М., 1979. с.415-419.
68. Сиполс В.Я. Тайные документы "Странной войны". // або—Новая и новейшая история, 1993, N 2.

69. *Sykes Cr. Nancy. The Life of Lady Astor. I., 1979, p.12,16,468,470,494-496.*
70. *Taylor A.J.P. The Origins of the Second World War. - Harmondsworth, 1969, p.198-199.*
71. *Thorne Cristopher. The Approach of War. 1938-1939. -- Macmillan, 1968, p.73.*
72. *Time, 28. V11. 1989, p.28-31.*
73. *Toland John. Adolf Hitler.--N.Y., 1976, p.714.*
74. *Трухановский В.Г. Антони Иден.-М., 1983, с.136-137.*
75. *Ulam Adam. Stalin. The Man and His Era. -- Norfolk, 1974, p.503.*
76. *Churchill W.S. The Second World War, vol.1, p.376.*
77. *Черчилль У. Вторая мировая война.-М., 1991, т.1*
78. *Watson P.S. The National Liberal Federation from the Commencement to the General Election of 1906.-L., 1907, p.206-207.*
79. *Werth Alexander. Russia at War 1941-1945.-L., 1964.*
80. *Bartel H. Frankreich und die Sovietunion. 1938-1940. Stuttgart, 1986*
81. *Teichova A. An Economic Background to Munich. -Cambridge, 1974, p.5*
82. *Промышленность Англии и США в условиях войны.-М., 1941, с.7.*
83. *Маккиавели Никколо. Государь.-М., 1990, с.11.*
84. *Урбисис Юозас. Литва в годы суровых испытаний. 1939-1940.-Вильнюс, 1988.*
85. *Ширер У. Взлет и падение третьего рейха.-М., 1991, т. 1,2.*
86. *От Мюнхена до Токийского залива. Взгляд с Запада на трагические страницы истории второй мировой войны.-М., 1993, с.23.*
87. *Архів зовнішньої політики Росії (АЗПР), ф.0, оп.1а,п. 26, спр. 16, арк. 45.*
88. *АЗПР, ф. 06, оп. 1а, п. 28, спр.18, арк. 188.*
89. *Документы и материалы кануна второй мировой войны, т.II. Архив Дирксена.-М., 1948.*
90. *Известия, 22. V1. 1939 p.*
91. *Parliamentary Debates, S.V.House of Commons, v. 35, p.2094-2100*
92. *PRO.F.O 37123/03.*
93. *PRO. Cab. 80.2.*
94. *PRO.Cab. 65/2, p.137.*
95. *PRO.Cab. 65/2, p.296, 358.*
96. *ДВП, т.22, кн.2.-М., 1992, с. 437-442.*
97. *PRO.Cab. 99/3.*
98. *PRO.Cab. 65/4, p.153-174.*
99. *PRO.Cab. 66/4, p.200-201, 205-210.*
100. *Фуллер Дж.Ф.С. Вторая мировая война 1939 -- 1945 гг. Стратегический и тактический обзор.-М., 1956, с.96-97.*
101. *The Memoirs of Field-marshal the Viscount Montgomery of Alamein, K.G. -- Cleveland and New York, --1958, p.46-61.*
102. *Шлях перемоги. 22.1.1994 p.*
103. *Українська газета, N 1, 6-19.1.1994 p.*
104. *Киевские новости, N 5, 1994 p.*

ЗМІСТ

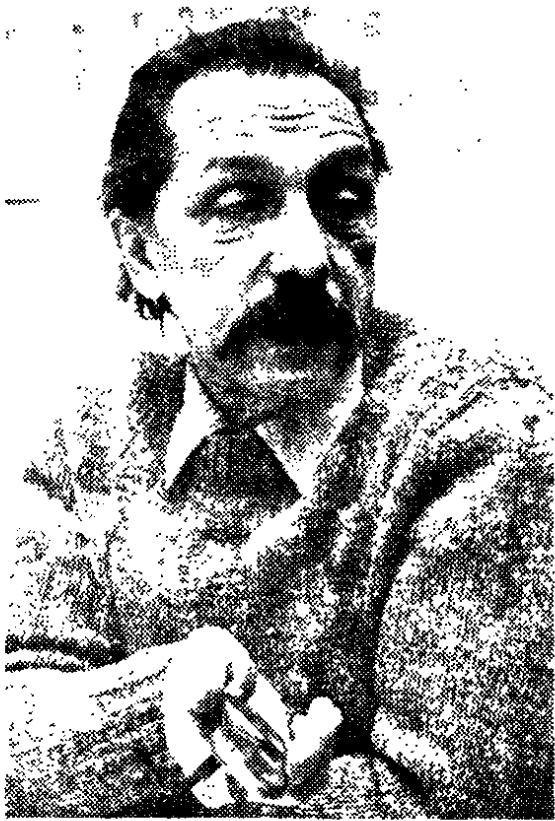
I. Батько й сини	6
II. Інтереси імперії понад усе	13
III. "Зоряний час" Мюнхена	18
IV. Гірке похмілля	35
V. Польський синдром	39
VI. "Тримати Росію у грі"	49
VII. Пристрасті по "непрямій агресії"	62
VIII. Шлях у небуття	76
IX. Скандинавські клопоти	82
Замість епілога	87
Поскриптум	93
Література	103

Грубайчук Анатолій Фотійович
Містер з парасолькою:
Невіл Чемберлен
XX століття: Історія в портретах
книга 2

Підписано до друку. . . . 94. Формат 70 x 108 1/32. Папір
Обл.-вид.арк. тираж 20 000 прим. Зам.

Ціна договірна

Асоціація істориків "Істина" Творчої спілки вчителів України
252030, Київ-30, вул.Володимирська,57.

Трубайчук Анатолій Фотійович, доцент Українського державного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, голова Асоціації істориків «Істина» Творчої спілки вчителів України. Автор книг «Пакт про ненапад: чи була альтернатива другій світовій війні»; «Брудершафт двох диктаторів», «1939 рік: до історії радянсько-німецької змови». Його перу належить також багато статей про причини та перебіг другої світової війни.

А. Трубайчук працює над серією книг **«XX століття: історія в портретах»**. Розрахована на вчителів історії, викладачів вузів, студентів, старшокласників, широкий читацький загал. **«Містер з парасолькою»** - одна з книжок цієї серії. Готується до друку нарис політичної біографії 32-го президента США Ф.Д. Рузвельта **«Заокеанський голіаф»**.

Серія видається накладом ряду малих підприємств, фірм, які очолюють колишні учні А. Трубайчука, випускники історичного факультету УДПУ ім. М. Драгоманова. Спонсорські внески можна зробити на р/рахунок 000606006 в Печерському відділенні УСБ м. Києва, МФО 322090, Творча спілка вчителів України, Асоціація «Істина».